لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

زمانی کوردی

لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا

دوکتۆر

ئەوڕەحمانی حاجی مارف

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا

١٩٧٦

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada/

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

اللغة الكردية
في ضـوء الفونتيك

د. عبدالرحمن معروف

مطبعة المجمع العلمي الكردي
بغداد ـ ١٩٧٦

پێشەکی

ئاخاوتن بۆ لە یەکتر گەیشتنە و بریتییە لە نیشانە • ئەو نیشانانە لە ئاخاوتندا ــ دەنگ و لە نوسیندا ــ پیت پێکیان دەهێنن • لەبەر ئەوە لێکۆڵینەوە لە دەنگەکانی زمان بەشێکی گرنگ و پێویستی زمانناسییە • ئەم بەشەش پێی دەوترێ (فۆنەتیك ــ Phonetics)[1] •

جا بەم جۆرە دەتوانین بڵێین فۆنەتیك بەشێکە لە زانستی زمان و دەربارەی دەنگەکانی ئاخاوتنی مرۆڤ دەدوێ و لە سیستێم و یاسایان دەکۆڵێتەوە •

هەرچەندە زانایانی پێشینی هیند و یۆنان لە جودا کردنەوە و لێکدانەوە و دابەش کردنی دەنگەکانی ئاخاوتندا ئەنجامێکی گەورەیان وەدەست هێنا ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا فۆنەتیك یەکسەر جێی خۆی لە زانستی زماندا وەرنەگرت و ، دەتوانین بڵێین لە ماوەی داهاتودا زمانناسی تا ڕادەیەك لە ڕوی دەنگەوە زمانی فەرامۆش کرد ، بە مەرجێك ئەگەر کارەکانی (کۆردیموا)ی فەرەنسەیی ــ سەدەی حەڤدە و (یو • کریژانیچ ، م• ڤ• لۆمۆنۆسۆڤ)ی ڕوسی ــ سەدەی هەژدە و هەندێکی دیکەی لێ

---

(١) فۆنەتیك Phonetics ــ لە وشەی (Phone) ی یۆنانییەوە وەرگیراوە کە بە واتای « دەنگ » دێت .

دەرکەین •••••• خۆ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هێشتا زانایان باش دەنگ و پیتیان لێك جودا نەدەکردەوە [٢] •

بەڵام بـەدەم ڕۆژگارەوە ئەم زانستە کەوتە بـرەو و لێکۆڵینەوەی فۆنەتیك بە شێوەی تاقیکردنەوە هاتە کایەوە •••• بەهۆی ئامێری دەنگ تۆمارکردنەوە ، توانرا نەك بـە تەرازوی بیستن ، بەڵکو بە تەرازوی وەك تەرازوی زێڕینگەر ــ کە ئەویش شریتی تایبەتییە ، جیاوازی و وێکچوونـی دەنگەکان ئاشکرا بکرێن •

لە سـەرێکیترەوە فیزیـا و فیزیـۆلۆژی و زانسـتی توێکـەری (ئانەتۆمی) و تیۆری ئاواز و گۆڕانی هاریکاری ئەو زانسـتە کۆرپەیە ــ فۆنەتیك ــ یان کرد • لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا دەستکەوتی تەجروبەی فۆنەتیك بە جۆرێك بو ، کـە توانی یارمەتی تەواوی لێکۆڵینەوە بدا و ئەو نائاشکراییەی لە پێكهاتنی دەنگەکـانی زماندا مابونەوە ساغ بکـاتەوە و فۆنەتیك وەك زانستێکی گرنگ بخاتە پێش چاو •••••• لە ئەنجامی ئەم پێشکەوتن و گەشە کردنەی تیۆری فۆنەتیکدا ــ« فۆنێم Phoneme » [٣] دۆزرایەوە •

بۆ نەپچڕاندنی یەکیەتی زمان و تۆژینەوە لـە چۆنیەتی دەنگ وەك دیاردەیەکی هێز تەماشا نەکرا ، بەڵکو وەك دیاردەیەکی کۆمەڵ هەڵسەنگێنرا • ئەم تێگەیشتنە لـە ڕێی تیۆری فۆنێم و فۆنۆلۆژییەوە هـاتە ناو زانسـتی زمانەوە •

لەم ڕووەوە ، لەکاتی خۆیدا ئەریستۆ نوسیویە : « نەك هەمو دەنگێك ، بەڵکو تەنیا دەنگی تەواو ماکە ، واتە ــ دەنگێك کـە وشەیەکی لە هۆش

(٢) ڕیفۆرماتسکی ، ســەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چـوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٥٣ــ١٥٤ .
(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٨ .

هەڵێنجراو دروست دەکا • دیارە کە ئاژەڵیش خاوەنی دەنگە ، بەڵام من ئەو جۆرە دەنگانە بە ماك دانانێم »[٤] •

زمانناسانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە کێشەی پێویستی جودا کردنەوەی دەنگە سەرەکییەکانیان هاتە پێش • بۆ نموونە زانای ڕۆس ـ پ• ك• ئۆسلاڕ لە ساڵانی ٧٠ی سەدەی نۆزدەدا ، کاتێك خەریکی لێکۆڵینەوەی زمانەکانی ناوچە شاخاوییەکانی سەرۆی قەفقاس بۆ ، بەو نیازەی لەسەر بناغەی ئەلفوبێی ڕۆسی تۆسین بۆ ئەو میللەتانە ساز بکا ، ئەوەی ئاشکرا کرد کە لە زماندا دۆ جۆرە دەنگ هەیە • جۆری یەکەمیانی ناونا دەنگی چۆنەکی **Lautqualitaten** ، و جۆری دووەمیان دەنگی چەندەکی **Lautquantitaten** • جۆری یەکەم ـ ئەوانەن کە دەوترێن و مانا دەگۆڕن و وشەیەك لە وشەیەك جودا دەکەنەوە ؛ جۆری دووەم ـ ئەوانەن کە هەرچەندە دەوترێن ، بەڵام مانا ناگۆڕن و وشە لە یەك جودا ناکەنەوە[٥] •

ئەو هەمۆ دەنگە زۆر و جیاوازانەی لە زمانەکانی جیهاندا هەن و هەروەها هونەر و توانای بێ سنۆری مرۆڤ لە دەربڕینیاندا ئەوە دەچەسپێنن ، کە ئەندامەکانی ئاخاوتنی مرۆڤ چاکترین ئامێری دەنگن •

سەرچاوەی پەیدابۆنی دەنگ لای مرۆڤ تەنیا « ئەندامەکانی ئاخاوتن » (ژشتەی هەناسە ، ئەوك ، زمانە بچکۆلە ، زمان ، دەم ، لێو ، لۆت ••••) نییە ، بەڵکو هەندێ ئەندام هەن کە بە پێی یاسای فۆنەتیك لە ڕیزی « ئەندامەکانی ئاخاوتن »دا دانانرێن ، یاخود لە ڕیزی چالاکا ناژمێررێن ، وەك ئەو ئەندامانەی لە پەیدابۆنی : (پرخەپرخ و نزگەرە و قرقێنە و قۆڕەی سك ••••••)ەوە دەور دەبینن و دەریان دەبڕن •

(٤) لە هەمان سەرچاوەوە وەرگیراوە ، ل٢٠٨ •
(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٩ •

له زانستی زماندا لەم ڕووەوە پرسیارێك دێتە ناوان : ئایا دەکرێ ئەو جۆرە دەنگانە بە فۆنەتیك دابنرێن ؟ •

ئەم پرسیارە ، دەکرێ بە دوو جۆر وەڵامی بدرێتەوە :

یەك ــ نەخێر • چونــکە وەك دیاردەیــەکی سروشتی هەمــوو ئەو (پرخەپرخ و نزگەرە و قرتێنە و قوڕەی ســك ••••)ە خاوەنی مانایەکی چۆنەکی نین •

دوو ــ بەڵێ • چونــکە دەتوانرێ ئەو دەنگانە وەك نیشــانە بەکار بهێنرێن •

کاتێ مرۆڤ زوو لە ئاژەڵ و پەلەوەر دەکا ، یا بۆ بەجێهێنانی کارێك دەنگێکی وەك : (فیکە) دەردەبڕێ ، کە لــە کاتی ئاوخواردنەوەی ئاژەڵدا بۆی لێ دەدا ؛ ئەو فیکەیە واتایەکی تایبەتی دەگەیێنێ • هەروەها ئەو دەنگەی لە کاتی دان ڕۆکردنا بۆ مریشك و کەڵەشێر دەری دەبڕێ،دەنگی بانگ کردنە بۆ مەبەستی دان خواردن • (کۆکین)یش وەك نیشانەیەك کە بڵێ بێدەنگ بە یاخود دەست پێبکە •••••• ئەمانە و چەنــد دەنگی دیکەی لەو جۆرە لە ئاخاوتنی مرۆڤدا نیشانەی دەنگی واتادارن[٦] • بەڵام لە هیچ بارێکەوە لــە ڕیزی (چالاك)دا دانانرێن •

بە داخەوە دەربارەی فۆنەتیکی زمانی کوردی تاکو ئێستا بە شێوەیەکی زانستی و تاقیــکاری لێکۆڵینەوە کەمە ، هەر لەبەر ئــەو هۆیەشە ، گەلێك کێشەی ئەم زانستە ئاڵۆزە و ، بیر و باوەڕی جیاواز زۆرە[٧] • لێرەدا ئەوە

(٦) ئا. ئا. ڕیفۆرماتسکی ، فۆنەتیــکی بێیاسا ، « پێشــکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕووسی ئەمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩٦ ــ ٩٧ .

(٧) شیکردنەوەی گەلێــك کێشەی ئەم زانستە و بیر و بــاوەڕی جیاواز دەربارەی ، لە زۆر شوێنی ئەم کتێبەدا هاتووە .

دەخەمە ڕوو کە منیش ئەم باسەم لە سەر بناغەی ئەزموون نەنووسیوە ، بەڵکو کەرەستەکەی تەنها هەنــدێ سەرنجن کە داومن و چەنــد بەراوردێکن کە کردوومن و لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی ئەو کارانەن کە لەم ڕووەوە نووسراون ..... وەك ئاشکرایە ، بۆ کێشەیەکی وەها گرنگ ئەوەی لە دەستم هاتووە زۆر کەمە و بێشك ئەوەش هۆی کەمو کورتیی باسەکەمە .

نیمچە شارەزاییەك لە مەسەلەی فۆنەتیکدا و هەڵسەنگاندنی ئەوەی هەر لە زووەوە تاکو ئەمڕۆ لەبارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە نووسراوە، چوونە ناو زمانەکە خۆیەوە و لێکدانەوە و شوێنکەوتنی ...... ئەو ڕێگەیەی بۆ خۆش کردم کە ئەوەی دەربارەی فۆنەتیکی زمانەکەمان ڕاست و زانستییانە نووسراوە بسەلمێنم و بچەسپێنم و ، ئەوەی هەڵە و چەوتیشە لای بەرم و دووری بخەمەوە ...... هیچ گومانم لەوەدا نییە ، کە ئەم کارەی من تەواو نییە و کەم و کورتیی تێدایە . بــەڵام ئەوەندەش هــەیە ، ئــەم کتێبە سەرەتایەکە لەبارەی کێشەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە. واش بزانم توانیومە، هەرچەند کەمیش بێ ، هەندێ زانیاریی نوێ تۆمار بکەم و مشتێك بخەمە سەر خەرمانی فۆنەتیکمان .

بێگومان ، لە لێکۆڵینەوەی گشت ڕوویەکی زماندا ، بەر لە هەر شتێك چوونە ناو زمانەکە خۆیەوە ، کاری هــەرە گرنگ و پێویستە ، چونکە وەك ئاشکرایە هەر زمانێك خاوەنی گەلێك تایبەتیی خۆیەتی . بە وێنە یەکێك لەو تایبەتییانە ئەوەیە ، ژمارەی دەنگی بزوێن و کۆنسۆنانت لە زمانانی جیاوازدا وێك ناچن ، وەك لەو خشتەیەی خوارەوەدا[٨] دەبینین :

---

(٨) لە دیاریی کردنی دەنگی بزوێن و کۆنسۆنانتی ئەو زمانانەی لە خشتەکەدا ڕیز کراون ، سوودم لە هەندێ لەو لێکۆڵینەوە نوێیانە وەرگرتووە کە لە بارەیانەوە نووسراون . جا ئەگەر کەم و زۆرییەك لــەو ڕووەوە هەبێــت ، ئەوە بۆ سەرچاوەکە دەگەڕێتەوە . بە وێنە من خۆم لە زمانی عەرەبیــدا =

زمـان	کۆنسۆنانت	بزوێن	دۆلانە	سەرپاك
کوردێ	٢٨	٨	٣	٣٩
عەرەبێ	٢٨	٣	—	٣١
ئینگلیزێ	٢٤	١٣	٣	٤٠
فەرەنسەیێ	١٧	١٨	—	٣٥
ڕۆسێ	٣٤	٥	—	٣٩
ئەڵەمانێ	١٨	١٥	٣	٣٦
ئەبخازێ	٦٨	٣	—	٧١
فینێ	١٤	١٦	—	٣٠

له گەلێك زماندا وا ڕێك دەكەوێ ، هەندێ دەنگ له سەرەتای وشەوە نایەن • هەر بــەو جۆرەش له زمانی کوردێدا ئەو دیاردەیــە بەدێ دەکرێ • بە وێنە لە زمانی کوردێدا دەنگی (ر) و (ڵ) له سەرەتای وشەدا بەکار ناهێنرێن •

له زمانی کوردێــدا دۆ دەنگی (ل ، ڵ) به هیــچ کلۆجێك

= پسـپۆڕ نیم و ناتوانم ژمارەی دەنگەکانی دیارێ بکەم ، لەبەر ئەوە پەنام بردۆته بەر چەنــد لێکۆڵینەوەیەکی باوەڕ پێ کــراوی نوێ ، بەتایبەتــێ کتێبی : (محمد الانطاكي ، الوجيز في فقه اللغة ، حلب ، ١٩٦٩) . بۆ بەشێکی زۆریش لەو زمانانــە (ئینگلیزێ ، فەرەنســەیێ ، ئەڵەمانێ ، ئەبخازێ ....) کەڵــکم لــە کتێبــی (ئــا. ئــا. ڕیفۆرماتسکێ ، سەرەتایێکی زمانناسێ ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧) وەرگرتووە ...... هتد .

هەڵناگرن بخرێنە پێش دەنگی (ر ، ڕ)ەوە ، یاخود بــە پێچەوانەشەوە کورد (ر) لە پێش (ل)ەوە ناهێنێ[٩] • بـەڵام مەرج نییە لە زمانانی دیکەدا ئەم تایبەتێتییە هەبێ •

لە زۆر زماندا ، ئەگەر لە دوای دەنگێکی **(ئاوازەدار)**ەوە دەنگێکی **(کپ)** بێت ، ئەوسا دەنگە کپەکە کار دەکاتە سەر دەنگە ئاوازەدارەکەی بەر دەمی و وەك خۆی دەیــکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لەوان • بە وێنە ، لە زمانی ڕۆسیدا دەنگی ئــاوازەداری **(د ، ز ، ژ ، ڤ ، گ ••••)** کــــە دەکەونــــە پێش دەنگێکی کپەوە ، کپ بە دەما دێن ــ واتە دەبن بە **(ت ، س ، ش ، ف ، ك ••••)** •هەرچەندە ئەم دیاردەیە تێکڕا لە زمانی کوردیدا وەك ڕۆسی نییە بەڵام بە شێوەیەکی کەم و سست ئەم ڕۆداوە لــە فــۆنەتیکیدا دەبینرێ • بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگی **(ز) و (ژ)**ەوە دەنــــگی **(ت)** هەبێت ، ئەوە دەکرێن بە **(س) و (ش)** •••••• زمانی ئەوتۆش هەیە ئەم دیاردەیە نایگرێتەوە و دەنگی ئاوازەدار هەمیشە بە ئاوازەداری دەمێنێتەوە •

یەکێك لەو تایبەتییانەی زمانی کوردی لە گەلێك زمان جودا دەکەنەوە ، ئەوەیە کــە دەنگی **(ل) و (ڵ)** دوو فۆنێمی ســەربەخۆن و دەنگی **(ر) و (ڕ)**ش هەر بــەو جــۆرەن ••••• کــەچی لــە هەندێ زماندا ، بە وێنە لە زمانی ڕۆسیدا **(ل) و (ڵ)** یەك فۆنێمن و ، **(ر) و (ڕ)**ش هەر بەو چەشنە •••••• هتد •

وەك وتمان ، هەر زمانێك خاوەنی تایبەتی خۆیەتی و هەندێ خاسیەت

(٩) بڕوانە : پەراوێزی ژمارە (٧٣ ، ٧٤) .

زمانان له یه‌ك جودا ده‌كه‌نه‌وه • جا ئه‌و چه‌ند نموونه كه‌مه‌ی سه‌ره‌وه‌ش ئه‌وه ده‌رده‌خه‌ن و ڕاده‌گه‌یه‌نن كه زمـــانی كوردی خاوه‌نی گه‌لێك خاسیه‌ت و تایبه‌تی سه‌ربه‌خۆی خۆیه‌تی •

زۆر پێویسته دوو مه‌فهوومی (ده‌نگ) و (پیت) لێك جودا بكرێنه‌وه • ده‌نگ له ڕێگای ئه‌ندامه‌كانی ئاخاوتنه‌وه ده‌رده‌بڕدرێت و به هۆی بیستنه‌وه هه‌ستی پێ ده‌كـــرێ • پیت وێنه‌ی ده‌نگه كه به نیشانه لـــه نووسیندا دیار كراوه و به هۆی بینینه‌وه وه‌رده‌گیرێ • ئه‌م دوو مه‌فهوومه جیاوازه نابێ وه‌ك یه‌ك ته‌ماشا بكرێن و به یه‌ك شت بدرێنه قه‌ڵه‌م •

به‌داخه‌وه ، زۆر جار نه‌ك ته‌نیا له نێو كۆمه‌ڵی ڕووناكبیراندا ، ته‌نانه‌ت له‌ناو هه‌ندێك له شاره‌زایانی زمانی كوردیشدا ئه‌و تێكه‌ڵ كردنه ده‌بینرێ • هه‌ر له‌به‌ر ئه‌و هۆیه‌شه هه‌ندێ له‌وانه‌ی له نووسینی كوردییان كۆڵیوه‌ته‌وه ده‌نگ و پیتیان لێك جیا نه‌كردۆته‌وه • به‌شێك له‌وانه‌ی له ڕێزمانی كوردی دواون ڕه‌گی هه‌ندێ كاریان به هه‌ڵه نیشان داوه[10] •

نووسین ده‌ستكه‌وتێكی مـــه‌زنی ئاده‌میزاده و په‌یدابـــوونی سه‌ره‌تای مێژووی شارستانییه‌ته • نووسین له ژیانی گه‌لاندا و له ژیانی تێكڕای كۆمه‌ڵ و هه‌ر یه‌ك له ئه‌ندامانیدا ده‌ورێكی گه‌وره‌ی بینیوه و ده‌بینێ و كارێكی زۆری تێكردووه و تێده‌كا • له‌به‌ر ئه‌وه لێكۆڵینه‌وه له مێژوو و سه‌ره‌تا ، ڕێباز و شێواز ، پێـــكهاتن و كاركردن ، ناتـــه‌واوی و كۆسپ ، پێشـــكه‌وتن و گه‌شه‌كردن ••••••ی نووسین كارێكی مه‌زن و پێویست و به سووده • له‌م ڕێگه‌یه‌وه ده‌توانرێ گه‌لێك كێشه‌ی گرنگ چاره‌سه‌ر بكرێ • بێ‌گومان نووسینی كوردی كـــه سه‌راپای پاشاگه‌ردانییه چاوه‌نـــواڕی لێكۆڵینه‌وه‌ی

---

(10) پتر له‌وه گرنگی نه‌دان به فۆنه‌تیك ، ڕێگای تێگه‌یشتنی نوســـینی ئه‌مڕۆ گران ده‌كا ، لێكدانه‌وه‌ی ڕاســـتی ڕێزمان سه‌خت ده‌كا .

قوڵ و تیر و تەسەلە ، چاوە چاوی باسێکیە کە لە گشت ڕۆیەکی بدوێ و بە بیر و باوەڕی ڕاست و زانستانە گیر و گرفتەکانی نەهێڵێ ••••• ئاشکرایە ، چۆن ئاو و هەوا کەرەستەی هەرە پێویستی ژیانی مرۆڤن ، هەروەها دەتوانم بڵێم سەرچاوەی سەرەکیی نوسینیش ، فۆنەتیکە • چونکە لە سەر بناغەی فۆنەتیك و ، لە ڕێگای یاسا تایبەتیە سروشتییەکانی فۆنەتیکەوە دەتوانرێ گەلێ کێشەی ئاڵـۆز و نائاشکرای نوسـین خاوبکرێنەوە و چاریـان بۆ بدۆزرێتەوە[11] •

وەنەبێ دەنگەکانی ئاخاوتن هەر بۆ نوسین سەرچاوە بن ، بەڵکو بەر لە هەمو شتێك کەرەسـتەی خـودی ئاخاوتنەکـەن • ئاخـاوتنی مرۆڤ لە دەنگ پێك هاتووە و دروست بووە • دەتوانرێ بوترێ ، ئاخاوتنی مرۆڤ تەنیا لە دەنگ پێك نەهاتوە ، بەڵکو بریتییە لە وشە و هەروەها ڕستەش • ڕاستە هەمو ئەمانە : ڕسـتە ، وشە ، دەنگ ••••• پارچـە و کەرەستەی پێکهێنەری ئاخاوتنی مرۆڤن • بەڵام دەنگەکانی ئاخاوتن جێگەیەکی هەرە دیار و تایبەتییان هەیە لە ناویاندا • دەنگیش بچوکترین دانەی زمانە و ئەم ماکەی زمان بە سەر پارچەی لە خۆ بچوکتردا دابەش نابێ[12] •

لە هەر ڕۆیەکی زمانی کوردیی وردبینەوە ، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە پێویستی بە دەیـان لێکۆڵینەوە و تۆژینـەوە هەیە •••• یەکێـك لەو مەودایانەی کاریان کەم تێدا کراوە فۆنەتیـکە • بینینی ئەو کەلێنە هەستی جوڵاندم و ڕایکێشام کە خۆم بەو باسەوە خەریك و ماندو بکەم • دوای

(١١) لە سەرەتادا نیازم وا بـو ، باسی (فۆنەتیك) و (نوسین) بە یەك کتێب بڵاوبکەمەوە . چونکە ئـەو دو باسە بە تەواوی پێـکەوە بەستراون و ئێجگار تێکچڕژاون ، بـەڵام وا هاتە پێشەوە کە بیبانـکەمە دو کتێبی سەربەخۆ . جارێ ئەوە کتێبی یەکەمیان پێشکەش بە خوێنەرانی بەڕێز دەکـەم ! .. هیـوادارم کتێبـی دووەمیـش زۆری پێنـەچێ ..

(١٢) ئا. ئی. مەیسێیف ، پیت و دەنگ ، لینینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٨ .

هەوڵ و کۆششێکی زۆر ، ئەوەی بۆم کـرا کردم و ئەوەی لە تواناما بوو بەجێم هێنا •

ئەرکی سەرەکی ئەم کتێبە « **زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا** » تۆژینەوە و لێکـۆڵینەوە لەو کێشــە گرنگانەیە کە لــە ڕووی فۆنەتیکەوە پەیوەندییان بە دەنگەکانی زمانی کوردییەوە هەیە ، بەتایبەتی وەك :

(فۆنێم ، شێوەی فۆنێم ، دەنگی بزوێن ، دەنگی کۆنسۆنانت ، نیمچە بزوێن ، دەنگی دوولانــە ، ئەندامەکانی ئاخاوتن ، خاسیەتی فۆنەتــیکی زمانی کوردی ، بەراورد لە نێوان فۆنەتیکی دیالێکتی کرمــانجی ژوورو و خــواروودا ، بڕگە ، هێز ...... هتد) •

بە پێویســتی دەزانم ، پەنجە بۆ ئــەوە ڕابکێشم ، کە لــە گۆڤاری ڕازاوەی « **بەیان** »دا زنجــیرەیەك وتارم بە ناوی « لە بارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە » بڵاوکردەوە [۱۳] ، کە هەنــدێ بوون لە کەرەستەی ئەم کتێبە • بەڵام بەداخەوە ، گەلێك هەڵەی چاپی وای تێکەوت بیر و ڕاکانمیان شێواندبوو •

شایانی باسە مامۆستا مەســعود محەمەدیش گەلێك تێبینی و سەرنجی بەنرخی لە بارەی ئەم کتێبەوە خستە ڕوو • من لە کاتێکدا بۆ پوختکردنی باسەکە سوودێکی زۆرم لە بیر و ڕاکانی وەرگرتوە[۱٤] پڕ بە دڵ سوپاسی دەکەم •

---

(۱۳) بڕوانە : گۆڤاری «بەیان» ، ژ ۱۲ ، ل ۱٤ ، ۲٦–۲۷ ؛ ژ ۱۳ ، ل ۲–٤ ؛ ژ ۱٤ ، ل ۱۳–۱٥ •

(۱٤) بەتایبەتی ، وەك : ڕاست کردنەوەی هەندێ باس کە من تیایاندا بەهەڵەدا چووبووم ؛ ڕوونکـردنەوەی ئــەو شوێنانەی نووســینەکە کە تــا ڕادەیەك تێگەیشتنیان ئاسان نەبوو ......

سەرەڕای ئەوانــەش زانیــاری بەنرخی وای داومــەتێ کە من زووتــر نەمزانیون ، وەك (دەربارەی ئەو نووسراوانەی نزیك گردی «شمشــارە»ی =

لە ناخی دڵەوە سوپاسی ماموٚستا هێمن موکریانیٚ و ماموٚستا شوکور مستەفا و ماموٚستا محەمەدی مەلا کەریم و ماموٚستا عەبدوڵلا حەسەن زادە دەکەم ، کە لە دەرکردنی ئەم کتێبەدا زوٚریـــان هاریکاریٚ لەگەڵ کردم و یاریدەیان دام • هـــەروەها ڕێز و سوپاسم بوٚ کرێـــکاران و لیٚپرسراوی چاپخانەی کوٚڕ ، کە بە ڕاستیٚ دڵسوٚزانە ئەم کارەیان بوٚ هەڵسوڕاندم •

ئەگەر بەم کـــارە توانیبێتم خزمەتێکی بچـــوٚك پێشکەش بە زانیاریٚ گەلەکەمان بکەم و لە بارەی فوٚنەتیکی زمانی کوردییەوە چەند وشەیەکی بە کەڵك بنوسم ، ئەوە ئاواتم بەجیٚهاتووە و مایەی بەختەوەریمە •

د• ئەوڕەحمانی حاجیٚ مارف

=

لای ڕانیـــە دۆزراونەتـــەوە ....) ؛ یاخـــود کێشـــەی وای بـــوٚ لێك‌داومەتەوە کە لای من زوٚر ڕوٚن نەبووە ، وەك (هەندیٚ ڕوٚی نیمچە بزوێنەکان ....) •

ئەو جوٚرە تێبینی و سەرنجە بەنـــرخ و بەسوٚدانە و گەلێکی دیکە لە نرخاندنەکەی ماموٚســـتا مەسعوٚددا خرابوٚنـــە ڕوٚ .... هەروەها بە پێویـــستی دەزانم لێرەدا سەرنج بوٚ ئەوەش ڕابکێشم ، کە بەداخەوە وا ڕیٚکەوت لە چەنـــد شوێنێکی کەمدا ڕامان وەك یـــەك نەبیٚ ، بە وێنە (ماموٚستا لەو ڕایەدایە کە لە وشەکانی (kiç) ‘ (dil) ‘ (gir) .... دا قورس‌کردن Stress هەیە ، بەڵام ئەوە بە لای منەوە کورتە بزوێـــنی (i) ە . نرخێنەر گومانی لـــەوەدا نییە کە (یٚ) فوٚنێمە ، هەرچی نوٚسەری ئەم کتێبەیە ، وەك لـــە پەراوێزی ژمارە ٣٢ دا باسی کردووە ، دەربارەی ئەم دەنگە ڕایەکی تایبەتیی هەیە ..... و هەندێکی تر) •

فۆنەتیـك

(علم الأصوات Phonetics)

فۆنەتیك بەشێكە لــە زانستی زمان ، دەربارەی دەنــگەكانی زمان دەدوێ و لە سیستێم و یاسایان دەكۆڵێتەوە •

فۆنێــم

(الوحدة الصوتية Phoneme)

ئاخاوتنی ئێمە لە وشە پێك هاتووە كــە خاوەنی مانان • بە وێنە لەم ڕستەیەدا « نــەژاد كوڕێكی زیرەكە » ـ سێ وشە هەیــە و هەر یەكەیان خاوەنی مانا و واتای خۆیەتی و لەگەڵ وشەكانی تردا جیاوازێ هەیە • هەر وشەیەك لەمانە لە چەند دەنگێك پێك هاتووە ، بە وێنە : وشەی **((نەژاد))** ـ بریتییە لە پێنج دەنگ :   (ن ، ە ، ژ ، ا ، د)   • هەر یەك لەو دەنگانە كە توانای جیاكردنەوە و گۆڕینی مانای وشەی هەیە ، لە زانستی زماندا بە (**فۆنێم** Phoneme)   ناسراوە •

مرۆڤ نەك تەنها دەتوانێ وشە بە دەمدا بێنێ ، بەڵكو هەروەها دەتوانێ بیشینوسێ ، یاخود چاپی بكات • كاتێ ئێمە دەنوسین یاخود چاپ دەكەین ، ئەوە وێنەی دەنگەكانی ئاخاوتن بە پیت(١) نیشان دەدەین •

فۆنێم   (Phoneme)   بەو دەنگانە دەوتــرێ كە لە زماندا وشە پێك دەهێنن و ، بە گۆڕان و لاچونیان واتا دەگۆڕێن • بۆ نمونە ، ئەگەر

---

(١)   پیت : وێنەی دەنگەكانی ئاخاوتنە .

فۆنێمی (ا) لە وشەی « **باز** »دا بگۆڕێت بە (ە ، ۆ ، ێ ......) ئەوە ئەم وشانە « **بەز ، بۆز ، بێز** .... » پەیدا دەبن ، کە جیاوازییەکی تەواو لە مانایاندا هەیە ــ واتە لێرەدا فۆنێمی (ە ، ۆ ، ێ ....) دەوری گۆڕینی مانای وشەی « **باز** » دەبینن • ئەگەر فۆنێمی (ز)یش لە وشەی « **ناز** »دا بگۆڕرێت بە (**ن ، ڵ ، ڤ ، خ** ....) ، ئەوە ئەم وشانە : « **نان ، ناڵ ، ناڤ ، ناخ** .... » دروست دەبن ، کە هەر یەکەی مانای تایبەتیی خۆی هەیە ــ واتە بەم جۆرە دەبینین کە فۆنێمی (**ن ، ڵ ، ڤ ، خ** ....) مانای وشەی « **ناز** » دەگۆڕن •

لێرەدا پێویستە سەرنج بۆ ئەوەش ڕابکێشین ، کە هەرچەندە فۆنێم کاری جیاکردنەوە و گۆڕینی مانا بەجێ دەهێنێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خۆی بە تەنیا خاوەنی مانا و واتا نییە •

شێوەی فۆنێم Allophone (٢)

پێویستە ئەوەش لە بیر نەکەین کە درێژیی و مامناوەندێتی و کورتیی وتنی دنگەکان نابن بە هۆی جیاوازیی فۆنێم • بە وێنە ئەگەر فۆنێمی (ا) لە وشەی « **شار** »دا کورت یا درێژ تلفظ بکەین ، مانای وشەکە ناگۆڕێ و بەمە دەڵێن **شێوەی فۆنێم** **Allophone** • بەڵام ئەگەر فۆنێمی (ا) بکەین بە (ێ) ، ئەوە وشەیەکی نوێ « **شێر** » دێتە کایەوە ، کە لەگەڵ وشەی « **شار** »دا مانایان جیاوازە و ئەو دەنگەش کە ئەو دەورە دەبینێ فۆنێم (Phoneme)ی پێ دەڵێن •

---

(٢) وشەی Allophone لە پێشگری (allo ــ شێوەی جیاواز) و وشەی (phone ــ دەنگ) پێکهاتووە . بەم جۆرە وشەی Allophone بەمانای ــ شێوەی فۆنێم ــ دێت .

بە چەند دەنگێك كە لە یەك فۆنێمدا كۆدەبنەوە ، (واتە ــ دەربڕینی یەك فۆنێم بە چەند جۆرێك) دەڵێن شێوەی فۆنێم • لەبەر ئەوەی شێوەی فۆنێم لە ئاخاوتندا ناتوانێ دەوری گۆڕین و جیاكردنەوەی مانای وشە ببینێ ، بۆیەكا زۆر سەرنجی قسەكەر و گوێگر ڕاناكێشێ •

بەشێك لە شێوەی فۆنێم ئەوانەن كە بەتایبەتی بە شێوە و جۆری تلفظی كەسانی جیاوازەوە بەستراون • یاخود هەر یەك كەس ، بەڵام بە گوێرەی شوێن و پێویست تلفظی خۆی دەگۆڕێ • بە وێنە (ا) دەتوانرێ بەرز یا نزم ، درێژ یا كورت تلفظ بكرێت ، یاخود دەبینین هەمو كەس وەك یەك دەنگی (ش) تلفظ ناكەن • جگە لەوە ئەم جۆرە شێوانەی فۆنێم لە زمانی كوردیدا ، بە هۆی بونی دیالێكت و بەشە دیالێكتی جیاوازەوە زۆر بەر گوێ دەكەون • بۆ نمونە ، لە شێوەی هەوراماندا بەر گوێ دەكەوێ ، كە دەنگی (س) وەك (ث) و ، دەنگی (ز) وەك (ذ) تلفظ دەكرێ • ناوچەی كۆیە و خۆشناوەتی و دزەییاتی و گەردییایەتی (ڵ) دەكەن بە (ر) ، شاری هەولێر دەیكا بە (ل) ، لە سلێمانی وشەی «دەربەند» دەكرێ بە «دەربەنگ»• بەڵام ئەمانە هیچیان مانای وشە ناگۆڕن و فۆنێم نین • ئەو جۆرە شێوەیەی فۆنێم كە لە سەرەوە لێی دواین لە فۆنەتیكدا پێی دەوترێ شێوەی فۆنێمی تایبەتی •

بەشێكی دیكە لە شێوەی فۆنێم ، ئەوانەن كە بە هۆی جێگە و شوێن و كاركردنی دەنگی ترەوە ، شێوەی دەنگێكی تایبەتییان وەرگرتووە و هەمیشە بەو جۆرە تلفظ دەكرێن • بە وێنە (گ ، ك) لەپێش (ی ، ێ ، وێ ، وی)دا دەگۆڕێت • شێوەی تلفظیان وەك (چ) یاخود (ج)ی لێ دێت • واتە (گ) و (ك) كە لە حاڵەتی ئاساییدا لە بنی ئەكەوە

تلفظ دەکرێت ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا زمان نزیك مەڵاشوو دەخاتەوە[٣] •
هەروەها (ت) کە دەکەوێتە پێش بزوێنەوە بە تەوژمێکی بەهێز دەردەبڕێت ، وەك : (تا ، تە ، تۆ ...) ، وە کە دەکەوێتە کۆتایی وشەوە تەوژمی لاواز دەبێت ، وەك : (پەت ، ڕەت ، جووت ....) •
لە زانستی زماندا بەم جۆرە شێوەیەی فۆنێم دەڵێن : شێوەی فۆنێمی پەیوەند • Dependent (conditioned) Allophone

دەنگەکانی زمانی کوردی

دەربارەی فۆنەتیکی زمانی کوردی تاکو ئێستا بە شێوەیەکی زانستی و ئەزموونی لێکۆڵینەوە کەمە ، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە ، گەلێك کێشەی ئەم زانستە ئاڵۆزە و بیر و باوەڕی جیاواز لە بارەیەوە زۆرە•لە بەشی فۆنەتیکی ئەو ڕێزمانانەی لە زوودا دەربارەی زمانی کوردی نووسراون لە دیارکردنی ژمارەی دەنگە بزوێنەکان (Vowels) و کۆنسۆنانتەکان (Consonants) دا ئەنجامێکی یەكگرتوویان نییە • بۆ نموونە دەبینین ژمارەی دەنگە بزوێنەکان لای ف• یوستی[٤] و س• یەگیزاروٚف[٥] نزیکەی (١٥) ، لای ی• سۆن[٦] و ر• جاردین[٧] (١٠)ن •

---

(٣) شی کردنەوەی ئەم تایبەتییە ، و گەلێکی دیکە بە شێوەیەکی فراوان لەم کتێبەدا هاتووە .

(٤) F. Justi, Kurdishe Grammatik, S - bg, 1880, pp. 1 - 102.

(٥) س. ئا. یەگیزاروٚف ، مێژوویەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی پارێزگای یەریڤان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کۆمەڵی جوگرافی ڕووسی ئیمپراتۆری » ، تفلیس ، ١٨٩١ ، ب ١٣ ، ژ ٢ .

(٦) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913, pp. 1 - 5.

(٧) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji; Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and Surrounding districts of Kurdistan, Baghdad, 1922, pp. vl - vll.

دانانی ئەلفوبێی لاتینیی لە ساڵی (١٩٢٩)دا بۆ کوردی سۆڤێت[٨] و لە ساڵی (١٩٣٠ ــ ١٩٣١)دا بۆ کوردی سووریا ، هەنگاوێکی گەورە بوو لە دیارکردنی دەنگە بزوێنەکان و کۆنسۆنانتەکاندا . هەرچەندە لە دانانی ئەو دوو ئەلفوبێیەدا پەیوەندیی نەبووە و هەر یەکە بە شێوەیەکی سەربەخۆ دانراوە (ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستان لەسەر بنچینەی ئەو ئەلفوبێی لاتینییە وەرگیرابوو کە بۆ نووسینی زمانی کەمایەتییەکانی یەکیەتیی سۆڤێت دانرابوو ، ئەلفوبێی کوردی سووریاش لە سەر بنکەی ئەلفوبێی لاتینیی تورکیی دانرابوو) بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەی پیتە بزوێنەکان لەم دوو ئەلفوبێیەدا یەك بوون ــ ئەویش هەشت دەنگن کە دیارییان کردووە[٩] .

لەم دوو ئەلفوبێیەدا ژمارەی پیتە کۆنسۆنانتەکان یەك نین . لە ئەلفوبێی کوردی سووریادا ــ (٢٥) و ، لە ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستاندا ــ (٣٠) پیت دیاریکراوە . هۆی ئەم جیاوازییەش ئەوەیە کە لە ئەلفوبێی کوردی سووریادا هەندێ دەنگیان بە (فۆنێم ــ Phoneme) نەژماردووە . ئەمەش وەنەبێ هۆی ئەوە بێ کە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستان خاوەنی خاسیەتی خۆیەتی ، بەڵکو ئەم هەردوو بەشە دیالێکتە (کوردیی سووریا و ئەرمەنستان ــ ئەوڕەحمان) کە سەر بە دیالێکتی کرمانجیی ژووروون لە ئەندازەی دەنگی کۆنسۆنانتدا یەکیەتیی تەواویان لە نێواندا هەیە . هەندێ لێکۆڵینەوەی ئەم ساڵانەی دواییش ئەو ڕاستییەیان سەلماندووە .

ب. ڤ. میللیر لە وتارێکدا کە لە بارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە

(٨) خالیدی چەتۆ ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێت ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ل ١١٦ ــ ١٢٠ .

(٩) ئەگەر ئەو ڕایەی کە بزوێنی دوولانە (Diphthong) لە زمانی کوردیدا بە فۆنێم (phoneme) ناژمێررێت وەربگرین ، ئەوە بێگومان ، ئەمە ڕاست دەردەچێ .

تۆسیوێتی[١٠] سەبارەت بـەو دۆ ئەلفوبێیە و ئەو ڕێزمانانەی لە سەرەوە ناومان بردن دواوە و لەو دەنگـانەی کۆڵیوەتەوە کە لـە ئەلفوبێی کوردی سۆریادا زۆ هەستیان پێ نەکرابێ ، و لە ڕێگای زانینی خۆی و وردبۆنەوە لە نۆسراوی نوێوە یەکیەتێ نیشان داوە و سەلماندووە •

ڤ• س• سۆکۆلۆڤا لـە کتێبەکەیدا کە لە بارەی فۆنەتیـکی زمانە ئێرانییەکانەوە نۆسیوێتی[١١] ، بە شێوەیەکی ڕاست و زانستێ لە فۆنەتیکی شێوەی کوردێ خۆراسان دواوە • لەم بەشەدا ئەو خشتەیەی هێناوەتەوە ، کە ئی• ئی• تسوکەرمان بۆ دەنگە بزوێنەکانی شێوەی کوردی ئەرمەنستان دای ناوە • ڤ• س• سۆکۆلۆڤا (٩) دەنگی بزوێن و (٣٠)ی کۆنسۆنانتی دەست نیشان کردووە ــ واتە ئەوەندەی لە ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتدا دیارکراوە ، بە مەرجێك دەنگی (ی ــ y) نەژمێرڕێت ، کە ڤ• س• سۆکۆلۆڤا ئەم دەنگە لە ڕەسەندا بە کوردێ دانانێ •

لە بەشیفۆنەتیکی ئەو ڕێزمانانەدا کە لەم ساڵانەی دواییدا لە یەکیەتێ سۆڤێت دەربارەی زمانی کوردێ نۆسـراون ، دەبینین ژمارەی دەنگەکانی کوردێ لای قەناتی کوردۆ[١٢] و چەرکـەزی بەکۆ[١٣] ــ (٩) بزوێن و

---

(١٠) ب. ڤ. میللـیر ، لە بارەی هەندێ کێشەی فۆنەتـیکی کوردییەوە ، کتێبی « زمانە ئێرانییەکان» ، ب ٢ ، مۆسـکۆ ــ لێنینگراد ، ١٩٥٠ ، ل ٦١ ــ ٦٧ .

(١١) ڤ. س. سـۆکۆلۆڤا ، لە بـارەی فۆنەتیکی زمانە ئێرانییـەکانەوە ، مۆسکۆ ــ لێنینگراد ، ١٩٥٤ ، ل ٧٨ ــ ١٠٣ .

(١٢) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، ڕێزمانی زمانی کوردێ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ١٥ .

(١٣) چەرکەزی بەکۆ (باکایێڤ) ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١١ .

(٣٠) کۆنسۆنانتن و ، لای کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا[١٤] ــ (١١) بزوێن و (٢٦) کۆنسۆنانتن .

لە نوسراوەکەی د. ن. مەکەنزیدا کە دەربارەی دیالێکتەکانی زمانی کوردێ نوسیویەتی[١٥] لە بەشی فۆنەتیکدا بۆ دیالێکتی کرمانجیی خوارو ــ (٩) و بۆ کرمانجێ ژورو ــ (٨) دەنگی بزوێن دیاریکراوە و بە شێوەیەکی زانستێ لەو مەسەلەیەی کۆلیوەتەوە . ئەوەی کەم و کورتیش بێت ، ئەوەیە کە لێك جیاکردنەوەی کورتێ و درێژیێ دەنگە بزوێنەکانی نەسەلماندووە .

سالی ١٩٣٢ لە شام هەرەکۆل ئازیزان[١٦] لە ژێر ناوی « رێزمانا ئەلفابێیا کوردێ»دا نامیلکەیەکی (٢٠) لاپەرەیێ بلاوکردەوە[١٧] . ئەم نامیلکەیە بە پێنج زمان (کوردێ ، فەرەنسەیێ ، تورکێ ، عەرەبێ ، فارسێ) نوسراوە و لە دەنگەکانی زمانی کوردێ کۆلیوەتەوە . نوسەر (٣١) دەنگ : (٨)ی بزوێن و (٢٣)ی کۆنسۆنانتی دەست نیشان کردووە .

جەلادەت عالێ بەدرخان سالی ١٩٥٣ کتێبێکی رێزمانی کوردێ بلاوکردەوە[١٨] . لە بەشی فۆنەتیکی ئەم کتێبەدا (ل ٣ــ٧٠) ، نوسەر بە

---

(١٤) کەریم ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکریێ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ٨ .

(١٥) D. N. Mackenzie, Kurdish Dialect Studies, London, 1961, pp. 1 - 30.

(١٦) میر هەرەکۆل ئازیزان ، جەلادەت عالی بەدرخانە .

(١٧) Mîr Hereqol Azîzan, Rêzana Elfabêya Qurdì, çapxana Tereki, Şam, 1932.

(١٨) Celadet Bedir - Khan, Grammaire Kurde, Paris, 1953.

دۆر و درێژێ له دەنگەکانی زمانی کوردێ و لــه چۆنیەتێ دەربڕینیان ...
کۆلیوەتەوە . لەســەر بنچینەی ئەم کتێبە ســالی ١٩٧٠ ڕۆژێ لیســکۆ
بە شێوەیەکی فراواتر بە ناوی خۆی و جەلادەت عالێ بەدرخانەوە ، لە ژێر
ناوی « ڕێزمــانی کوردێ » (دیــالێکتی کرمــانجێ ژۆرۆ)دا کتێبێکــی
بلاوکردەوە[19] . لە بەشی فۆنەتیکی ئەم کتێبەدا (ل ١ــ٦٠) بە شێوەیەکی
زانستێ و فراوان لە گەلێك کێشەی گرنگ و پێویست دواون .

تۆسەرانی ئەم دۆ کتێبە (٨) دەنگی بزوێنیان دیاری کردوە و هەروەها
خشتەیەکی باشی شێوە و چۆنیەتێ دەربڕینــی دەنگــە بزوێنەکانیان نیشاز
داوە[20] .

ڕەشید کورد لەو کتێبی ڕێزمانەیدا کــە سالی ١٩٥٦ لە شام بلاو
کردۆتەوە[21] ، لە دەنگەکــانی زمــانی کوردێ دواوە (ل ٩ ــ ١٥) و
ئەنجامدا (٨) دەنگی بزوێن و (٢٣)ی کۆنسۆنانتی دیارکردووە .

سالی ١٩٣٣ مامۆســتا تۆفیق وەهبی لە بارەی زمــانی کوردییەو
نامیلکەیەکی (٤٤) لاپەڕەیی بلاوکردەوە[22] ، کە بە شێوەیەکی گشتێ باس
چەشن و کاری پیتــەکان و چۆنیەتێ تۆسینی کوردێ بــە لاتینێ دەکات
لێرەدا تۆسەر (٨) دەنگی بزوێن و (٢٥) دەنگی کۆنسۆنانتی دەست نیشــاز

---

(١٩) Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970.

(٢٠) ئەو خشتەیە لە کتێبی یەکەمدا لە لاپەڕە (١٢) دایە و لە کتێبی دووەمدا لە لاپەڕە (٨) دایە .

(٢١) Reşid Kurd, Rêzmana Zimanê Kurmancî, Şam, 1956.

(٢٢) تۆفیق وەهبی ، خوێندەواری باو ، بەغدا ، ١٩٣٣ .

کردووە • جگـە لەوە دەنگــی (y) یشی بە نیمچە بزوێن داناوە [٢٣] •

مامۆستا نوریی عەلیی ئەمین لە لاپەڕە (١١ــ١٤)ی کتێبی « ڕێزمانی زمانی کوردیی »دا[٢٤] ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردیی بــە (١٢) بزوێن و (٣٢) کۆنسۆنانت داناوە• لەو کتێبەشیا کە لە بارەی ئیملای کوردییەوە بلاوی کردۆتەوە[٢٥] (١٢)ی بزوێن و (٣١)ی کۆنسۆنانتی داناوە •

لە کتێبەکەی مامۆستا طاهر صادقدا[٢٦] ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردیی بە (٦) بزوێن و (٢٨) کۆنســۆنانت دراونەتە قەلــەم • مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیی لە کتێبی « فۆنەتیکی زمانی کوردیی »دا ــ (٨) دەنگی بزوێن و (٢٧) کۆنسۆنانتی داناوە[٢٧] • مامۆستا مەسعود محەمەد لە وتــاری « فۆنــەتیك چیمان بــۆ بکــا ؟ »دا [٢٨] ــ (٨) دەنگی بزوێنی دیــارکردووە ••••••[٢٩] •

---

(٢٣) مامۆستا قەناتی کوردۆش لە نامەی دوکتۆرییەکەیدا دەنگی(y) و(w)ی بە نیمچە بزوێن داوەتە قەلەم .

(٢٤) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردیی ، سلێمانیی ، ١٩٦٠ .

(٢٥) نوری عەلی ئەمین ، ڕابەریی بۆ ئیملای کوردیی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

(٢٦) طاهر صادق ، ڕێنوس . چۆنیەتیی نوسینی کوردیی ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .

(٢٧) محەمەد ئەمین هەورامانیی ، فۆنەتیکی زمانی کوردیی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(٢٨) مەسعود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٦٨ ــ ٦٢٢ .

(٢٩) مامۆستا ع. ع. شەونم لەو وتارەدا کە لە لاپەڕە (٣٢ ــ ٣٦)ی ژمارە (٢)ی ســالی ١٩٧٠ی گۆڤــاری « برایــەتی »دا بــلاوی کردۆتــەوە ، باسی هێندێك لەو جیاوازییانەی کردووە کە لە نێوان نوسەراندا هەیە لە دیارکردنی ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردیدا و لەو ڕووەوە چەند بیر و ڕایەکی دەربڕیوە .

بەم جۆرە بۆمــان ڕۆن بووەوە ، کە لە دیارکردنی ژمــارەی دەنگە بزوێنەکان و کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیدا ئەنجــامێکی یەكگرتۆ نییە و لەم بارەیەوە لە نێو زانایانی زمان و کوردناساندا بیر و ڕای جیاواز بەدیۆ دەکرێت •

بەڵام ئەگەر ئەو دۆ ڕایــە وەربگریــن کە کــورتێ و درێــژێ[30] دەنگــی بــزوێن و ، بزوێنــی دۆلانــە (ادغــام حــرفی علــة ـ Diphthong) بە نیشانەی جیاکردنەوەی فۆنێم دانانێن لە زمانی کوردیدا ، ئەوە بە شێوەیەکی گشتێ ژمارەی دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردێ ئەبن بە (٨) ، بە مەرجێك ئەو تایبەتییە کەمەی لــە هەندێ بەشــە دیالێکتدا هــەن نەژمێررێن و، بەنیسبەت دەنگە کۆنسۆنانتەکانیشەوە، ئەگەر(و) و (ی)ی کۆنسۆنانت لە ڕیزیانا دابنێین ، ئەوە ژمارەیان دەبێتە (٢٨) فۆنێم •

دەنگە بزوێنەکان

(الحروف العلة Vowles)

بزوێن بەو دەنگانە دەوترێ ، کە لــە دەربڕینیاندا هەوا بێتەگەرە و بە ڕەوانێ بە بۆشاییی دەمدا تێدەپەڕێ • واتــە ـ ئــەو لوزەو (تیار)ی هەوایەی لــە سیەکانەوە دێ ، لە دەمدا هیچ کۆســپ و بەرهەڵستێکی نایەتەڕێ •

لــە زمــانی کوردیــدا هەشــــت دەنــگی بــــزوێن هـــــەن

---

(٣٠) بێشك دەنگی بزوێن کە هێــزی لەسەر بێت ، هەمیشە درێژتر تلفظ دەکرێت ، وەك لەوەی هێزی لەسەر نەبێ .

(ا ، ە ، ێ ، ی ، ـ ، ۆ ، ۊ ، و)(٣١) (a , e , ê , î , i , o , û , u)(٣٢) .
=

ئەم دەنگانە لە بارەی چۆنیەتی جوڵانەوەی زمانەوە بە شێوەی ئاسۆیی (افقي) دەتوانرێ دابەش بکرێن بەسەر :

١ ـ بزوێنەکانی ڕیزی پێشەوە ـ واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ـ (ێ) ، (ی) : (î) ‘ (ê) .

نموونە :

کرمانجی خوارو	کرمانجی ژورو	
پێ	پێ	
درێژ	درێژ	(ێ) : (ê)
ئێوارە	ئێڤار	
پیر	پیر	(ی) : (î)
کڕین	کڕین	

---

(٣١) وەك ئاشـــکرایە ، لە ئەلفوبێی عەرەبیـــدا نیشـــانە بۆ دەنگی (i) نییە ، لەبەر ئەوە لە شوێنی پێویستدا شوێنیم بە (ـ) پڕکردۆتەوە . هەروەها لە هەندێ شوێنـــدا بۆ دەربڕینی ئەو دەنگـە ئەلفوبێی لاتینیـــم بەکـــار هێناوە .

(٣٢) لەگەڵ دەنگە بزوێنەکاندا باسی (ێ)مان نەکردووە ، ئەویش لەبەر ئەوەیە کە دەربارەی ئەو دەنگە ڕایەکی تایبەتیم هەیە و تیایدا دوودڵم و هێشتا نەگەیشتوومەتە ئەنجامێکی تەواو .

۲ ـ بزوێنەکانی ڕیزی ناوەڕاست ـ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ :

(u), (i), (e) :   (ە) ، (ـ) ، (و)

نموونە :

کرمانجی خوارو	کرمانجی ژوورو		
کوڕ	کوڕ	(و) :	(u)
کورد	کورد		
گوڵ	گول		
ئەم	ئەڤ	(ە) :	(e)
دەنگ	دەنگ		
سەرەك	سەرەك		
kirdin	kirin	(ـ) :	(i)
bira	bira		
bizin	bizin		

۳ ـ دەنگەکانی ڕیزی پشتەوە ـ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە پشتەوە (قووڵایی)ی دەمدا دەبێ :

.(a), (o), (û) :   (وو) ، (ۆ) ، (ا)

نمونە :

		کرمانجی ژوورو	کرمانجی خواروو
(a)	: (ا)	ئاف	ئاو
		دار	دار
		چرا	چرا
(o)	: (ۆ)	ڕۆژ	ڕۆژ
		بۆ	بۆ
		دۆست	دۆست
(û)	: (وو)	زوو	زوو
		چوون	چوون
		موو	موو

لە بارەی ڕادەی هەڵبڕین و دانەواندنی زمانیشەوە ــ واتە لە شێوەی ئەستوونی (عمودی) ی جوولانەوەیدا ، دەتوانرێت دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی دابەش بکرێن بەسەر :

۱ ــ بزوێنەکانی سەروو ــ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو سەروو هەڵدەکشێ •

(î), (û) :   : (وو) ، (ی)

۲ ــ بزوێنەکانی ناوەڕاست ــ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ •

(ێ) ، (ۊ) ، (و) ، (ـ) : (i), (u), (o), (ê).

٣ ـ بزوێنەکانی خوارۊ ـ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە بەشی خوارۊی دەمدا دەبێ :

(ا) ، (ە) : (a), (e).

بەم جۆرە ئەوەی لە بارەی چۆنیەتی جوڵانەوەی زمانەوە لە کاتی تلفظ کردنی دەنگە بزوێنەکاندا لە سەرەوە خستوومانەتە ڕۊ ، دەتوانرێ لەو خشتەیەی خوارەوەدا نیشان بدرێ :

a, e, ê, î i, o, û, u.		ڕیز: پێشەوە	ڕیز: ناوەڕاست	ڕیز: پشتەوە
ڕادەی بەرز و نزمی	سەرۊ	î ی		û ۊ
ڕادەی بەرز و نزمی	ناوەڕاست	ê ێ	i ـ u و	o ۆ
ڕادەی بەرز و نزمی	خوارۊ		e ە	a ا

لەبەر ڕۆشنایی ئەو باسەی سەرەوەدا ـ واتە لە ڕۊی چۆنیەتی جوڵانەوەی زمان بەرەو پێشەوە و ڕادەی هەڵبڕین و دانانەوەیدا ، دەتوانرێ خاسیەت و ناونیشانی دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی بەو شێوەیەی خوارەوە دەست نیشان بکرێ :

(ی) : (î)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پێشەوە و بەشی سەرووە ـ واتە لە کاتی

تلفظ کردنی ئــەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاســۆیی (افقي) هاتوچۆ دەکات ــ بەرەو پێشــەوە دەچێت و ، لە شێوەی ئەســتونی (عمودي)ی جوڵانەوەیدا بەرەو سەرو هەڵدەکشێ •

(ێ) : (ê)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پێشەوە و بەشی ناوەڕاستە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئــەم دەنگەدا زمان کە بەشێوەی ئاسۆیی هاتوچــۆ دەکات ــ بەرەو پێشــەوە دەچێــت و ، لە شــێوەی ئەســتونی جوڵانــەوەیدا لە ناوەڕاستی دەمدایە •

(ـ) : (i)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی ناوەڕاست و بەشی ناوەڕاستە ــ واتە چ لە شێوەی ئاسۆیی هــاتوچۆی زمــاندا و چ لە شێوەی ئەستونی جوڵانەوەیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ •

(و) : (u)

هەر وەك (ــ) : (i) بزوێنی ڕیزی ناوەڕاست و بەشی ناوەڕاستە •

(ە) : (e)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی ناوەڕاست و بەشی خوارووە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئەم دەنگەدا زمان کــە بە شێوەی ئاسۆیی هاتوچــۆ دەکات لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ و ، لــە شێوەی ئەستونی جوڵانــەوەیدا لــە بەشی خواروی دەمدایە •

(وو) : (û)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیــزی پشتەوە و بەشی سەرووە ــ واتە لە کاتی

تلفظ کردنی ئـەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاسـۆیی هاتوچۆ دەکات لە پشـتەوە (قۆلایی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەستونی جۆلانەوەیـدا بەرەو سەرو هەڵدەکشێ .

(ۆ) : (o)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پشتەوە و بەشی ناوەڕاستە ـ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئـەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاسـۆیی هاتوچـۆ دەکات لە پشتەوە (قۆلایی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەسـتونی جۆلانەوەیـدا لە ناوەڕاستدا دەبێ .

(ا) : (a)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پشتەوە و بەشی خوارووە ـ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئـەم دەنگەدا زمان کە بە شـێوەی ئاسۆیی هاتوچـۆ دەکات لە پشتـەوە (قۆلایی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەسـتونی جۆلانەوەیـدا لە بەشی خوارۆی دەمدا دەبێ .

چۆن دەنگە بزوێنەکـانی زمـانی کوردی لە چۆنیـەتی جۆلانەوەی زمانـدا بەرەو پێشەوە ، دەتوانرێ دابەش بکرێن بەسەر بزوێنەکانی ڕیزی (پێشەوە و ناوەڕاست و پشتەوە) و ، لە بارەی ڕادەی هەڵبڕین و دانەواندنی زمانەوە بەسەر بزوێنەکانی (سـەرو و ناوەڕاست و خوارو)دا ، هەروەها بە گوێـرەی کورتی و درێژی دەربڕینیـان دابەش دەبن بەسەر ئـەم دو پۆلەدا :

١ ـ بزوێنی کورت ـ (ـ ، و ، ە) : (e, u, i).

٢ ـ بزوێنی درێژ ـ (ا ، ۆ ، و ، ێ ، ی) : (a, o, û, ê, î).

خاسیەتی چەند ئەندامێکی ئاخاوتن
لە کاتی دەربڕینی دەنگە بزوێنەکاندا

لە تلفظ کـردنی دەنگە بزوێنەکاندا هەندێك لە ئەنـدامانی ئاخاوتن (بە تایبەتی لێو و دەم) شێوەی جیاواز وەردەگرن •

١ ــ باری لێو :

لە سەرێکەوە هەردوو لێو بەرەو پێشەوە دەچن و لە یەك نزیك دەبنەوە و خڕ دەبن ــ ئەمە لە کاتی تلفظ کردنی (ۆ ، ۊ ، و)دا ڕوو دەدات • لە سەرێـکی دیکەوە هەردوو لێو بـەرەو تەنیشت دەکشێن و لـەم بارەدا دەنـگەکانی (ی ، ێ) تلفظ دەکرێـن و ، لە دەربڕینـی (ا ، ە ، ــ)دا لێوەکان لە یەکتر جودا دەبنەوە •

٢ ــ ئەندازەی دەم کردنەوە :

لەم کارەدا چەناگەی خوارەوە یـارمەتی کەم و زۆری کردنەوەی دەم دەدات • لێرەدا دەتوانرێ سێ پلە لە چۆنیەتی کردنەوەی دەمدا دەست نیشان بکرێ •

(أ) کردنەوەی کەم (تەنگ) •

واتە لە تلفظ کردنی (ی ، ــ ، و ، ۊ) : (î, i, u, û) دا .

(ب) کردنەوەی مامناوەند •

واتە کاتێك کە (ێ ، ۆ ، ە) : (ê, o, e) تلفظ دەکرێت •

(ج) کردنەوەی زۆر (فراوان) •

واتە کە دەنگی (ا) : (a) دەردەبڕێت •

نیمچه بزوێـــن

(النصف الطليق ـ   Semi — vowel)

نیمچه بزوێن بـــه دەنگێك دەوترێ ، لــه حاڵەتێکدا بزوێـــن بێ و له حاڵەتێکی دیکەدا کۆنسۆنانت •

له زمانی کوردیدا دوو نیمچه بزوێن هەیه :

١ ـ و ـ w

٢ ـ ی ـ y

ئەو دوو نیمچه بزوێنەی زمانی کوردی ، له حاڵەتی وەستاوی (سکون)دا دەبنه بزوێن ، وەك :

(چاو ، نەوت ، ئای ، های ، دایك ••••) •

بەڵام کاتێك حەرەکه وەردەگرن دەبنه کۆنسۆنانت[٣٣] ، وەك :

(وەره ، ژەوه ، یاری ، یاخی ••••) •

بزوێنـــی دووانـــه

(ادّغام حرفي علة ـ Diphthong)

له زانستی زماندا به تێکەڵ بوونی دوو دەنگی بزوێن ، دەوترێ بزوێنی

(٣٣) تێکـــڕای ئـــەو شارەزایانـــەی باسی دەنـــگی (و ، ی)یـــان کردوه ، به لای ئەوەدا نەچوون که له چ حاڵەتێکدا دەبنه بزوێن و چ کاتێك دەوری کۆنســۆنانت دەبینن ..... بەڵام ئەوەی شـــایانی باس بێت ، ئەوەیه که مامۆستا مەسعوود محەمـــەد ، لـــه کۆتایی وتـــاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »دا ئەو کێشـــەیەی ســـاغ کردۆتەوه (بڕوانه : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٦١٧ ـ ٦١٨) •

دۆلانە (Diphthong) (٣٤)

هەندێ لە کوردناسان لەو ڕایەدان کە بزوێنی دۆلانە لە زمانی کوردیدا نییـە .... بەشـێکیش بە پێچـەوانەوە ژمارەیـەك دەنـگی وایـان :

(٣٤) هەروەها لە زانستی زماندا بە تێکەڵ بونی سـێ دەنگی بزوێن دەوترێ بزوێنی سێلانە (Triphthong) ، وە بە تێکەڵ بونی چوار دەنگی بزوێن دەوترێ بزوێنی چـوارلانە (Tetraphthong) .... لەو ڕایەدام کە بزوێنی سێلانە و چوارلانە .... لە زمانی کوردیدا نییە . وە زوربەی هەرە زۆری کوردناسان لە سەر ئەو ڕایەن .... بەڵام ئەوەی لەم ڕووەوە سەرنجی ڕاکێشاوم،ئەوەیە کە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانێ لە لاپـەڕە (١١ ــ ١٢ ، ٤٠ ، ٤٢ ــ ٤٣)ی کتێبی « فۆنـەتیکی زمانی کوردێ »دا ، وای نیشان داوە ، کە لە زمانی کوردیدا بزوێنی سێلانە و چوارلانە .... هەیە . بەم بۆنەیەوە نوسیویەتی دەڵێ : « زمانی کوردێ جیاوازێ هەیە لەگـەڵ زمانـەکانی تـردا بەوەی کە چەنـد بزوێنێك کۆ دەبنەوە یەك بە شوێن یەکدا ...... » ..... « لە زمانی کوردیدا ، وەختی وا هەیە زیاتر لە سێ دەنگ (دەنگی بزوێن ــ ئەوڕەحمان) لە یەك هێشودا کۆ دەبێتەوە ...... » (ل ٤٠) . نوسەر بۆ سەلماندنی ئەو بیر و ڕایەی هەنـدێ نمونەی هێناوەتـەوە . بە وێنە : (ەو)ی لـە وشـەی (شـەو)دا بە بزوێنی دۆلانە ؛ (آوە)ی لە وشەی (ساوەر)دا بە بزوێنی سێلانـە ؛ (آوای)ی لە وشـەی (ئاوایی)دا بە بزوێنی چـوارلانە ؛ (ەوایە)ی لە وشەی (ڕەوایە)دا بە بزوێنی پێنجلانە داوەتە قەڵەم ... (ل ٤٣) . بەداخەوە مامۆستا محەمەد ئەمین لەمەدا بە هەڵە چووە .... هۆی ئەو بە هەڵە چونەشی ئەوەیە ، کە (ی ــ y)و (و ــ w)ی کۆنسۆنانت بە بزوێن تێگەیشـتووە . (بڕوانـە ل ٣٢ی ئـەم کتێبە ، کە دەربارەی نیمچە بزوێنەکانی زمانی کوردییە) . لێرەدا ئەوە دێنمەوە یاد ، کە لە زمانی کوردیدا دۆ یاخود پتر دەنگی بزوێن لە پاڵ یەکدا ناتوانن بین . لەبەر ئەوە زۆر جار لە نێوان دۆ دەنگی بزوێندا نیمچـە بزوێنێك (ی ــ y) ، (و ــ w) پەیدا دەبێ ، یاخود بزوێنێکیان تێدەچێ .

هەروەها لە لاپەڕە (٤٠ ــ ٤١)دا مامۆستا هەورامانێ ژمارەیەك بزوێنی دۆلانە و سێلانە ..... ی هێناوەتەوە ، وەك : (آوە ، آوا ، آوای ، ایە ، وێ ، وێـە ، ەو ، یا ، یوە ....) کە بەشـی هەرە زۆریان بزوێنی تێکەڵ بۆ نین .

(وا ، وه ، ەو ، یــا ......) بــه بزوێنی دۆلانــه دانــاوه ، کــه به هیچ جۆرێك لەگەڵ مەفهوم و مەرجی ناساندنەکە ڕێك ناکەون . بەلای‌منەوە له زمانی کوردیدا ، دەتوانرێ سێ بزوێنی دۆلانه دەست نیشان بکرێن :

١ ــ وێ . وەك :

توێژ ، نوێن ، گوێز ، نوێ ، گوێ ، نوێژ ......

٢ ــ وی . وەك :

هەنگوین ......

ئەو دۆ بزوێنه دۆلانەیه ــ واته (وێ ، وی) تەنیا له ناوچەی سلێمانێ و موکریان[٣٥] و هەندێ شوێنی دیکەی کوردستان باون . دەنا له زوربەی دیالێکت و بەشه دیالێکتەکانی کوردیدا به جۆرێکی دیکه خۆیان دەنوێنن . واته ــ (هــەر دۆ دەنگی « و ، ێ ــ و ، ی » بۆ تێکــەڵ بۆن تلفظ دەکرێن ، هەر وەك « د ، ێ ــ د ، ی » وەیــا هەر کۆنسۆنانتێکی‌تر بێت له جیاتێ «د» بۆ تێکەڵ بــۆن لەگەڵ « ێ ، ی »دا تلفظ دەکرێت) .

٣ ــ وی . وەك :

دوێر ، سوێر ، کوێر ، موی ......

ئەم دەنگــه بزوێنه دۆلانەیه له بەشــێکی زۆری دیالێــکتی کرمانجێ ژۆرۆدا بــاوه ....[٣٦] . هەرچەنده لــه ئەلفوبێــی عەرەبیــدا لەگــەڵ

---

(٣٥) کەریمی ئەیــوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا له (کتێبی « دیالێــکتی کوردی موکرێ » ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٣)دا ، پەنجەیان بۆ ئەوه ڕاکێشــاوه که ئەو بزوێنی دۆلانەیه (وی ، وێ) له بەشه دیالێکتی موکریدا هەن . بەلام ئەوەی جێی ڕەخنــه بێ ، ئەوەیه که (وا)شــیان هەر به بزوێنی دۆلانه داوەته قەلەم .

(٣٦) جێی سەرسوڕمانه که له نۆسینەکانی کوردناسانی سۆڤێتدا ، به هیچ چەشنێك باسی ئەو بزوێنه دۆلانەیه نەکراوه .

(وی)ی کرمانجی خـوارووا وەك یـەك دەنوسـرێن ، بـەڵام شێوەی تلفظیان جودایە ، واتە وەها ناخوێندرێنەوە وەك ڕواڵەتی نوسینیان نیشانی دەدات •

دەنگە کۆنسۆنانتەکـان

(الحروف الصحیحة ـ Consonants)

کۆنسۆنانت بـەو دەنگانە دەوتـرێن ، کە لە دەربڕینیانـدا هەندێ لە ئەندامانی نـاو دەم لێك نزیك دەکەونەوە و دەبنە بەرهەڵسـت بۆ ئەو لوزەوی هەوایەی لە سیەکانەوە دێ • لـە ئەنجامدا لە دەربازێکەوە دێنـە دەرێ[٣٧] •

دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیی :

(ب ، پ ، د ، ، ت ، گ ، ك ، ق ، ج ، چ ، ڤ ، ف ، ز ، س ، ژ ، ش ، غ ، ح ، هـ ، خ ، ع ، و ـ w ، ی ـ y ، م ، ن ، ل ، ڵ ، ر ، ڕ) به تێکڕایی دابەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ـ ئاوازەدار (Voiced)

(ب ، د ، گ ، ج ، ڤ ، ز ، ژ ، ع ، غ ، م ، ن ، ل ، ڵ ، ر ، ڕ ، ، و ـ w ، ی ـ y)[٣٨] •

---

(٣٧) یاخود وەك د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی دەڵێ : کۆنسـۆنانت ئەو دەنگەیە ، کە لە گەڕودا گیر دەبێ و لـە دەربازێکەوە دەردەبڕدرێت . (بڕوانە : وتاری بوژاندنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٠) .

(٣٨) دەمێکە کـە هەندێ لـە کوردناسـان ، وەك : ق. کوردۆ ، چ. بەکۆ ، د. مەکەنزی ، وە لەم ساڵانەی دواییدا کەریم ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا لە دەنگی کپ و ئـاوەزەدار دواون . هـەروەها شـایانی باسـە کە لای =

٢ ـ كپ (Breathed)

(پ ، ت ، ك ، ق ، چ ، ف ، س ، ش ، خ ، ح ، ھ) •

له زمانی کوردیدا بەرانبەر گەلێـــك دەنگی ئاوازەدار ، دەنگی کـــپ هەیە ، وەك لە خوارەوە نیشانیان دەدەین •

ئاوازەدار	كپ
ب	پ
د	ت
گ	ك
•	ق
ج	چ
ڤ	ف
ز	س
ژ	ش
ع	•
غ	خ
•	ح
•	ھ
م	•
ن	•

=

خۆمانیش مامۆستا نوری عەلی ئەمین بۆ یەکەم جار لە سالی ١٩٦٦دا لە کتێبی « ڕابەری بۆ ئیملای کوردی »دا لەو مەســـەلەیەی کۆلیوەتەوە ، بەلام بەداخەوە تێکڕای دەنگە ئاوازەدار و کپەکانی لێك جیا نەکردۆتەوە . بەلکو تەنها چەند دەنگێکیانی دەست نیشان کردووە .

ل •
ڵ •
ر •
ڕ •
و ـ w •
ی ـ y •

دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیٖ لە شێوەی دەربڕیندا دابەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ـ **کۆسپەك** (Obstruent) :

(أ) تەوژمۆك (Plosive) • وەك : (ب ، پ ، د ، ت ، گ ، ك ، ق) •

(ب) لەرزۆك (Affricate) • وەك : (ج ، چ) •

٢ ـ **خشۆك** (Fricative) :

(أ) گڤۆك (Noisy) • وەك : (ڤ ، ف ، ز ، ژ ، س ، ش ، خ ، غ ، ح ، هـ ، ع) •

(ب) کەم دەنگ (Sonant) • وەك : (و ـ w ، ی ـ y) •

٣ ـ **زرینگۆك** (Resonant) :

(أ) بێقلۆك (Nasal) • وەك : (م ، ن) •

(ب) لەرۆك (Vibrant) • وەك : (ر ، ڕ ، ل ، ڵ) •

به شوێنی دەربڕینیشـــدا ـ واتە لە چۆنیەتی جوڵانـەوەی زمـان و بەشداری لێو و ئەوکدا ـ دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردی دابـەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ـ **نێوەکی** (Labial)

وەك : (ب ، پ ، و ـ w ، م ، ف ، ڤ) •

ئەم دەنگانەش دوو جۆرن :

(أ) ئەو دەنگانەی کە بۆ دەربڕینیان هەردوو لێو بەشداری دەکەن •

وەك : (ب ، پ ، و ـ w ، م) •

(ب) ئەو دەنگانەی کە بە هـاوبەشی دانەکـانی سـەرەوە و لێـوی خوارەوە تلفظ دەکرێن ، وەك : (ف ، ڤ) •

٢ ـ **زوانەکی** (Lingual)

ئەو دەنگانەن کە زمان دەورێکی چالاك بۆ دەربڕینیان دەبینێ • ئەم دەنگانەش بە گوێرەی چۆنیەتی جوڵانـەوەی زمان بەرەو پێشەوە ، دەبن بە سێ بەشەوە :

(أ) پێشەوە :

وەك : (د ، ت ، ج ، چ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ل ـ ڵ ، ن ـ ر ـ ڕ) •

(ب) ناوەڕاست :

وەك : (ی ــ y) .

(ج) پشتەوە :

وەك : (گ ، ك) .

٣ ــ ئەوكی [٣٩] (Glottal)

وەك : (ق ، خ ، غ ، هـ ، ح ، ع)[٤٠] .

ئەوەی لە بارەی دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردییەوە لە سەرەوە خستــوومانەتە ڕوو دەتوانرێ بەو جۆرە لەو خشتەیەی (لاپەڕە ٤٠)دا نیشان بدرێ[٤١] .

---

(٣٩) هەموو بلباس بە (گەروو) و (قوڕگ) دەڵێن (ئەوك) .

(٤٠) مامۆستا طاهر صــادق لە لاپەڕە (١٤)ی کتێبی « ڕێنــووس . چۆنێتی نووسینی کوردی »دا (کەرکوك ، ١٩٦٩) ئەم دەنگانەی جیــا کردۆتەوە . بەڵام هەندێ دەنگ ، وەك (گ)ی لەگەڵ ئەم پۆلەدا داناوە ، کە سەر بە پۆلێکی ترە .

(٤١) لە ڕێكخــستنی ئەم خشتـەیەدا جگە لە تەجروبە و زانینی خۆم ، هەروەها سوودم لە هەنـدێ نەخشـەی دەنگەکانی زمانی ڕووســی و هەروەها ئەو نەخشانەی مامۆستایان : ق. کوردۆ ، چ. بەکۆ ، د. ن. مەکەنزی ، کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا .... دایاناوە وەرگرتووە .

ئەوەی لــەم ڕووەوە جێگەی ســەرنج بێ ئەوەیــە کە ق. کوردۆ ، چ. بەکۆ ، ك. ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ...... (ل ، ڵ)یان لەگەڵ (و ــ ی) ڕیز کردووە ، واتە بە کەم دەنگ داویانەتە قەڵــەم . وا بزانم ڕاست نییە (ل ، ڵ) کــەم دەنگ بن لــە حاڵەتێکــدا (ر ، ڕ) لــەرۆك بن . جگە لەوە (هـ)یان بە دەنگی ئاوازەدار داناوە ، کە ئەمیش بە ڕای من هەڵەیە ، چونکە (هـ) نەك هەر ئاوازەدار نییە ، بەڵکو زۆر کپە .

ب ، پ ، ت ، ج ، چ ، ح ، خ ، د ، ر ، ڕ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ع ، غ ، ڤ ، ف ، ق ، ك ، گ ، ل ، ڵ ، م ، ن ، (و – W) ، هـ ، (ی – Y)		شێوەی دەربڕین											
		لێوەکی				زوانەکی						ئەوکی	
		هەردۆ لێو		لێو و دان		پێشەوە		ناوەڕاست		پشتەوە			
		ئاوازەدار	کپ	ئاوازەدار	کپ	ئاوازەدار	کپ	ئاوازەدار	کپ	ئاوازەدار	کپ	ئاوازەدار	کپ
شوێنی دەربڕین: گۆسپەك	تەوژمۆك	ب	پ			د	ت			گ	ك		ق
	لەرزۆك					ج	چ						
خشۆك	گفۆك			ڤ	ف	ز ، ژ	س ، ش					ع ، غ	خ ، ح ، هـ
	کەم دەنگ	و – W						ی – Y					
زرینگۆك	بێقلۆك	م				ن							
	لەرۆك					ل ، ڵ ، ر ، ڕ							

لەبەر ڕۆشنایی ئەو باسەی سەرەوە و ئەو خشتەیەدا کە دەربارەی دەنگە کۆنسۆنانتەکان کردومانە و نیشانمان داوە ، دەتوانین خاسیەت و ناونیشانی دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردی بەو شێوەیەی خوارەوە دەست نیشان بکەین :

(ب)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە و لە تلفظ کردنیدا هەردو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(پ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە و لە تلفظ کردنیدا هەردو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە[٤٢] •

(د)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(ت)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا

---

(٤٢) بەمەدا دەردەکەوی کە دەنگی (ب) و (پ) وەك یەکن و جیاوازی لە نیوانیاندا تەنها ئەوەیە کە (ب) دەنگێکی ئاوازەدارە ، بەڵام (پ) دەنگێکی کپە . هەروەها دەنگەکانی (د) ــ (ت) و (گ) ــ (ك)ش خاوەنی هەمان جیاوازین .

زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(گ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو دواوەی مەلاشو دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و ، لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(ك)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمـان بەرەو دواوەی مەلاشـو دەچێـت ، دەنگێکی کپـە و لە شـێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(ج)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو مەلاشو دەچێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (لەرزۆك)ە •

(چ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو مەلاشو دەچێ ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (لەرزۆك)ە •

(ف)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا لێو و

ددان بەشدار دەبن ، دەنگێکی ئاوازەدارە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ف)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکیی)یە ، لە تلفظ کردنیدا لێو و ددان هاوبەش دەبن ، دەنگێکی کپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ز)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکیی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(س)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکیی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ژ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکیی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ش)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکیی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا

زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(م)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا هەردوو لێو بەشدار دەبن ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا (بیڤلۆك)ە •

(ن)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پۆکی سەرووەوە دەنوسێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا (بیڤلۆك)ە •

(ل) ، (ڵ)

ئەم دەنگانە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)ن ، لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پۆکی سەرووەوە دەنوسێت ، دەنگێکی ئاوازەدارن و لە شێوەی دەربڕیندا (لەرۆك)ن •

(ر) ، (ڕ)

ئەم دەنگانە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)ن ، لە تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێ ، دەنگی ئاوازەدارن و لە شێوەی دەربڕیندا (لەرۆك)ن •

(ق)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە پەیدابونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا (تەوژمۆك)ە •

(هـ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە بەشی خوارووی ئەوکدا پەیدا دەبێ ، دەنگێکی کپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ح)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە بەشی سەرووی ئەوکدا پەیدا دەبێ ، دەنگێکی کپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(خ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ لە پەیدا بوونیدا دەبینێ ، دەنگێکی کپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ع)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە پەیدابوونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(غ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە پەیدا بوونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(و ــ w)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا هەردوو

لێو کار دەکەن ، دەنگێکی ئاوازەدارە • وە لە شـێوەی دەربڕیندا (کـەم دەنگ)ە •

(ی ـ ێ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە• وە لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (کەم دەنگ)ە •

خاسیەتی چەند ئەندامێکی ئاخاوتن لە کاتی دەربڕینی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا (٤٣)

لە تلفظ کـردنی دەنگە کۆنســۆنانتەکاندا ، هەندێك لــە ئەندامانی ئاخاوتن شێوەی جیاواز وەردەگرن ، وەك :

١ ـ دەنگە ژێ (الاوتار الصوتية (Vocal Chords

دەنگەژێکان لە ســەرێکەوە لەیەك نزیك دەبنــەوە و دەلەرێنەوە • لە سەرێکی دیکەوە دەکرێنەوە و لە باری ئاساییدا دەوەستن • لە حاڵەتــی یەکەمدا ، ئەو لەرینەوەیە ئاوازێکــی مۆســیقایی دەنــگ بەرز دروســت دەکات • ئەو دەنگــانەی لەم ڕێگەیەوە دەردەبڕێن بە دەنگی ئــاوازەدار (المجهــور — Voiced) ناودەبرێن ، وەك :

---

(٤٣) بۆ دەوری هەندێك لە ئەندامانی ئاخاوتن لە کاتی تلفظ کردنی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا بەتایبــەتی سوودم لــە کتێبی : (ئــا. ن. گڤۆزدێڤ ، زمانی ئەدەبی ڕۆسی ئەمڕۆ ، بەرگی یەکەم ، چاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٧ـ٢٠) وەرگرتووە .

(ب ، د ، گ ، ج ، ڤ ، ز ، ژ ، ع ، غ ، م ن ، ل ــ ڵ ، ر ــ ڕ ، و ــ w ، ی ــ y) .

له حاڵه‌تی دووه‌مدا ده‌نگه‌ژێـــکان هاوبه‌شی تلفظ کردن نابن . ئه‌و ده‌نگانه‌ی ، بێ هاوبـــه‌شی ده‌نگه‌ژێـــکان ده‌رده‌بڕرێن ، بـــه ده‌نگـــی کپ (المهموس Breathed) ناوده‌برێن ، وه‌ك :

(پ ، ت ، ك ، ق ، چ ، ف ، س ، ش ، خ ، هـ ، ح) .

به‌م جۆره ده‌نگی (ئاوازه‌دار) و (کپ) دروست ده‌بێ .

٢ ــ زمانه بچکۆله .

کاتێك زمانه بچکۆله شۆڕ ده‌بێته‌وه بۆ خواره‌وه ، هه‌وا ده‌چێته نـــاو بۆشایی لوت و ، که زمـــانه بچکۆله به‌ره‌و پشـــت هه‌ڵده‌درێتـــه‌وه ، ئه‌وه ده‌بێت به له‌مپه‌رێك بۆ هه‌وا چۆن بۆ بۆشـــایی لوت . لـــه حاڵه‌تی یه‌که‌مدا بۆشایی لوت له ده‌ربڕینی ده‌نگی **(ن ، م)** دا هـــاوبه‌شی ده‌کـــات . ئه‌م ده‌نگانه به ده‌نگی (بیڤلۆك) تاوده‌برێن . به‌ڵام له حاڵه‌تی دووه‌مدا بۆشایی لوت له ده‌ربڕیندا هـــاوبه‌شی ناکـــات و ئه‌و ده‌نگـــانه‌ش که به‌م شـــێوه‌یه ده‌رده‌بڕرێن ، تێکڕای ده‌نگه کۆنسۆنانته‌کانی دیکـــه‌ن ــ واتـــه جگـــه له **(ن ، م)**

٣ ــ لێو و ددان و زمان و مه‌لاشو .

له تلفظ کردنی ده‌نگه کۆنسۆنانته‌کاندا ، هه‌ندێ جار زمان توند بـــه ددانه‌کانه‌وه **(ت ، د)** ، یاخود به مه‌لاشووه‌وه **(ك ، گ)** ده‌نوسێ . هه‌ندێ جاریش هه‌ردو لێو توند ده‌گوشرێن و لوزه‌وی هه‌وا که ده‌یه‌وێ بۆ ده‌ره‌وه ده‌ربچێت ، به ته‌وژم به‌و ئه‌ندامـــانه‌دا تێده‌پـــه‌ڕێ و له‌وه‌وه کوتوپڕ ده‌نگێك په‌یدا ده‌بێ که ته‌قینه‌وه دێنێته‌وه یاد ، وه‌ك **(ب ، پ)** .

ڕەسەنێ یا ناڕەسەنێ هەندێ دەنگی زمانی کوردێ

لە نێو ڕۆژاکیرانی کورد و شارەزایانی زمانی کوردیدا کێشە لەسەر ئەوەیە کە ئاخۆ دەنگی(ع ، غ ، ح ، ق ، ص) کە ئێستا لە زمانی کوردیدا هەن بە ڕەسەن کوردین یان نا ! ....

لەم ڕووەوە مامۆستا چ. بەکۆ تۆسیوێتی دەڵێ : « فۆنێمی (ق) نەك تەنیا لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤێتدا ، بەڵکو لە زمانی کوردەکانی هەندەرانیشدا هەیە . لەوە دەچێ لەگەڵ ئەو وشانەدا هاتبێ ، کە لە زمانی عەرەبێ و تورکییەوە هاتونەتە ناو زمانی کوردییەوە ، وەك : (ئەقڵ .... قەبر .... قاپ .... قۆڵ .... هتد)»[44] .

دەنگی (ح) لە بەشە دیالێکتەکانی کوردی تورکمەنستان و ئازربایجاندا ، وەك فۆنێم نییە ، بەڵام لەو وشانەدا ، کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون هەندێ جار لە جێگەی (ه) دادەنرێ . لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستان و زمانی ئەدەبێ کوردیدا دەنگی (ح) زۆر بەکار دەهێنرێ . لێرەدا چۆن لەو وشانەدا کە لە عەرەبییەوە وەرگیراون (بە شێوەیەکی سەرەکێ) ، هەروەها لە وشەی کوردێ ڕەسەنیشدا زۆرە .

نەبونی (ح) وەك فۆنێم لە بەشە دیالێکتەکانی کوردی تورکمەنستان و ئازربایجان و خۆراساندا و ، نەگونجانی لەگەڵ زمانە ئێرانییەکان ، ئەوە دەردەخەن کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیرابێ[45] .

بەڵگەیەکی دیکە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە کۆنسۆنانتی (ح) لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیرابێ ، ئەوەیە لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستاندا لە

---

(٤٤) چ. خ. باکایێف ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ٤٧ـ٤٨ .

(٤٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٥٠ .

زۆر وشەدا (چ لە زمانی بێگانەوە وەرگیرابن ، یاخود بەڕەسەن کوردیّ بن) دەنگی (ح) و (هـ) تێکەڵ دەکرێن ، واتە ــ هەر لە یەك وشەدا هەندێــك (ح) و هەندێکی دیکە (هـ) تلفظ دەکەن ، بە وێنە : حەبس = هەبس ، حەسرەت = هەسرەت ، حەساب = هەساب ، حەنــار = هەنــار ...... ئەم دیاردەیە هەندیّ جار لە زمانی ئەدەبێشدا خۆی دەنوێنێ ..... ئەگەر (ح) دەنگێکی ڕەسەنی کوردیّ یاخود ئێرانیّ بوایە ، ئەوە نەدەبۆ بــەو جۆرە لەگەڵ (هـ)دا تێکەڵ بکرانایە[٤٦] .

لەو بارەیەوە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیّ دەڵێ : « ئەتوانین بڵێین هەندیّ دەنگی بێگانە کە قــەرز کراون سەرانســەری زارە کوردییەکانیان گرتۆتەوە ، وەك دەنگەکانی : (ع ، غ ، ح ، ص ، ق ....) . من بەش بە حاڵی خۆم لەسەر ئەو بڕوایە نیم کە دەنگی (ص ، ق) بێگانــە و قەرز کراوبن ، چونکە دەنگی (ص) ، جگە لەو وشانەی کە لە بنەڕەتدا عارەبین وشەی زۆر هەن کە دەنگی (ص)یان تێدا بیّ . ئەمە جگــە لەوەی کە لە ئاوێستادا (ترانسلێرەیشنی ئینگلیزیّ) پتر لە سیّ دەنگی (س)ی تێدایە ، بەڵام لەبەر ئەوەی کە وێنــەی دەنگی(ص) لــە ئینگلیزیّ و لاتینیدا نییە ، ناتوانین بڵێین ئەمەیان(ص)ەو ئەوەیان (س)ە ، مەگەر بە سەلیقە . خۆ دەنگی (ق) ، هەر ئێجگــار زۆرە و بەبیّ جیاوازیّ زارە کوردییەکان پــاراون لێی »[٤٧] .

---

(٤٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٥١ .

(٤٧) محەمەد ئەمین هەورامانیّ ، تەماشا کردنێکی سەرپێییّ زاری سۆرانیّ و زاری هەورامیّ ، « گۆڤاری کۆڕی زانیــاری کورد » ، بــەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٤٥ــ١٥٥ . (مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیّ هەمان ڕای لە لاپەڕە ٨ــ٩ و ٤٤ــ٤٥ی کتێبی فۆنەتیکی زمانی کوردیّ)دا دەربڕیوە » .

دەربارەی ئەم باسە مامۆستا نوری عەلی ئەمین نوسیویەتی : « .... هەندێ لەو باوەڕەدان کە پیتی (ح ، ق) لە کوردیدا نیە ، بەڵام هێشتا پێویستی بە لێکۆڵینەوەیە »[٤٨] .

هێنانەوەی ئەو چەند نمونە کەمەی سەرەوە ، ئەوە نیشان دەدەن کە دەربارەی دەنگی (ع ، غ ، ح ، ق ، ص) ڕای جیاواز هەیە .... هەرچەندە هەندێ بەڵگە هەن ، سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشن کە ئەمانە بە ڕەسەن کوردی نەبن ، بەڵام لە سەرێکی ترەوە بەڵگەی ئەوتۆش هەیە ببێتە هۆی ئەوەی بە پێچەوانەوە بیر بکەینەوە ...... ئەوەی ڕاستی بێ ئەوەیە ، لایەنگیرانی هیچ لایەکیان هێندە بەڵگەی واقیعی و زانستییان بە دەستەوە نیە بتوانن ڕای خۆیانی پێ سەربخەن و بچەسپێنن ...... ئەم باسەش یەکێکە لەو کێشە سەخت و دژوارانەی زمانی کوردی ، کە تا ئێستا بە شێوەیەکی زانستی لێیان نەکۆڵراوەتەوە و ڕۆن نەکراونەتەوە . بێ گومان ئەم کارە بەر لە هەمو شتێك بە لێکۆڵینەوە لە مێژوی زمانی کوردی ساز دەبێ[٤٩] . ڕەسەنی و نارەسەنی دەنگەکانی (ع ، غ ، ح ، ق ، ص)

---

(٤٨) نوری عەلی ئەمین ، ڕابەری بۆ ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

به ڕاستی ڕای مامۆستا نوری زۆر جوانە و پەسەندی دەکەم کە دەڵێ : « .... هێشتا پێویستی بە لێکۆڵینەوەیە » .... بەڵام بەداخەوە ، لێرەدا (هەرچەندە پەیوەندی بەم باسەوە نیە) مامۆستا کە نوسیوێتی : « هەندێ لەو باوەڕەدان کە پیتی (ح ، ق) لە کوردیدا نیە .... » مەفهومی پیت و دەنگی تێکەڵ کردووە .... چونکە ئەوەی شکی لێ بکرێ بون و نەبونی دەنگی (ح ، ق)ە ، نەك پیت دەنا گومان لەوەدا نیە کە پیتی (ح ، ق) لە ئەلفوبێی عەرەبییەوە وەرگیراوە .

(٤٩) بۆیە لەم ڕووەوە ڕای خۆمم نەداوە ، چونکە لەم بارەیەوە خۆم لێکۆڵینەوەی تایبەتیم نیە و لێکۆڵینەوەی سەلمێنەری خەڵکیشم نەبینیوە . جا بێ بەڵگەی زانستی تەواو کێشەیەکی وا گرنگم پێ ساز نابێ ، وە بە گوترە و ڕەمڵ نامەوێ ڕا دەربڕم .

بــه گەڕانــەوە بــۆ نــوسراوەکانی کــۆنی ئــاوێستا و پێــش ئاوێســتا ئاشکرا دەکرێ • بڕیاردان لەسەر ئەم ڕەســەنێ و نارەســەنییە بەوە نابێ کە سەرنج لە ڕواڵەتی ئاخاوتنی ئێستا بدرێت • لێرەدا ســەرنج بــۆ شتێك ڕادەکێشم : لــەو نوسینانەی کە لــە گردی (شمشارە)ی نزیــك ڕانیە دۆزراونەتەوە ناوی (حێش حینە ، قەبــرە ••••••) هەیە • بە پێی ئەو وتارانەی کە باسی دۆزینەوەکان دەکات[٥٠] ناوچەکە ناوچەیێکی (خورێ) بووە • جا ئەگەر ساغبێتەوە کە ئەم وشانە ناوی (خۆرێ)ن و خوریش بە کورد دەربچن ، دەردەکەوێ لــەو دەمانەدا (١٧٠٠ پ• ز•) دەنگی (ح ، ق) لە کوردێدا هەبوە[٥١] •

---

(٥٠) بڕوانە :

أ ــ Prof. Dr. J. Laessoe, The Second Shemshara Archive -

مجلة «سومر» ، المجلد السادس عشر ، بغداد ، ١٩٦٠. ، ص ١٢ــ١٩ .

ب ــ

Prof. Dr. J. Laessoe, An Old - Babylonian Archive Discovered Tell Shemshara.

مجلة « سومر » ، المجلد الثالث عشر ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٢١٦ ــ ٢١٨ .

(٥١) ئەو بەڵگە مێژوییانە لە گەڵێ ڕۆی تریشەوە بایەخیان هەیە ، وە بەڕاستی د. کەمال مەزهەر ئەحمەد باشی بۆ چووە کە دەڵێ : « بەردە لادان لە ڕۆی زۆر لە نمونەکانی ئەم جۆرە نوسراوانە و شی‌کردنەوەی ناوەڕۆکەکانیان و بەراوردکردنێکی زانستیانە لە نێوان ئەم تەرزە پشکنینانە و هەر شتێکی پێوەندێ بەمانەوە بێ بارمەتێ ئەوە دەدا کە ڕۆناکییەکی پتر باوێتە سەر ڕابوردۆی کورد و وڵاتەکەیــان » (بڕوانە : د. كمال مظهر احمد ، حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي و مهمات المجمع العلمي الكردى ، « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، بغداد ، ١٩٧٤ ، ص ٢٩٣) .

ئەندامەکانی ئاخاوتن

دەنگەکانی ئاخاوتن لە ڕێگای ئەندامەکانی ئاخاوتنی مرۆڤەوە دروست دەبن •

ئەندامەکانی ئاخاوتن لە پێنج بەشی سەرەکیێ پێکهاتوون :

١ ـ ڕشتەی هەناسە (الجهاز التنفسي) •

٢ ـ ئەوك (الحنجرة) •

٣ ـ مەلاشوێ •

٤ ـ ئەندامەکانی تلفظ کردن •

٥ ـ ڕشتەی دەمارە ناوەندییەکان (الجهاز العصبي المركزي) •

ڕشتەی هەناسە لە : قەفەزی سنگ (قفص الصدر) ، ناوپنچك (الحجاب الحاجز) ، بۆریچە (الشعبة) ، بۆڕیی هەوا (القصبة الهوائية) پێکهاتووە • هەوا لە سییەکانەوە بە بۆڕیێ هەوادا بۆ ئەوك دەچێت • ئەوك لە چەند کرکراگە (الغضروف)ێکی بزۆز (المتحرك) پێکهاتووە ، کە بە ماسولکە پێکەوە بەستراون ، یەکێك لە کرکراگەکان بەرەو پێش دەبزوێ و لە ڕوی پێشەوە مل دەردەپەڕێ • دەنگەژێکان بە کرکراگەکانەوە بەستراون ـ واتە دوێ دەستە ماسولکەی بچوك • دەنگەژێکان بە پانایێ ئەوك بە شێوەیەکی ئاسۆیێ کشاون • لە نێوان ژێکاندا بۆرێ هەوا هەیە •

مەلاشوێ لە بۆشایێ دەم و لەبۆشایێ لوت پێکهاتووە • بۆشایێ دەم لە

---

(٥٢) سەرچاوەی زانیاریێ باسی ئەندامەکانی ئاخاوتن کتێبی : (ئا. م. زیمسکیێ ، س. یێ. کریوچکۆف ، م. ڤ. سڤیتلایێڤ ، زمانی ڕوسیێ ، بەرگی یەکەم ، چاپی حەوتەم ، مۆسکو ، ١٩٦٦ ، ل ٦٣ ـ ٦٥)ە .

کاتی تلفظ کردنی دەنگەکاندا بارست و شێوەی دەگۆڕرێت • بەشێك لە دەنگەکانی زمانی کوردیٚ بە دەم کردنەوەیەکی فراوان دەردەبڕرێن ، وەك : (ا) . بەشێکی دیکەیان دەمکردنەوەیەکی مام ناوەندیٚ وەك : (یٚ ، ۆ ، ە) . بەشی سێیەمیش دەمکردنەوەیەکی کەم ، وەك : (ی ، ــو ، وٙ) و دەنگە کۆنسۆنانتەکان • بۆشایی لوت تەنیا لە دەربڕینی دەنگی (ن ، م)دا هاوبەشیٚ دەکا • لە دەربڕینی تێکڕای دەنگەکانی دیکەی زمانی کوردیدا[٥٣] زمانە بچکۆلە دەبێت بە لەمپەرێك و نایەڵیٚ هەوا بڕوا بۆ بۆشاییٚ لوت •

ئەندامەکانی تلفظ کردن بە تایبەتیٚ بریتین لە زمان و دەم • لە جوڵانەوەیاندا چالاکانە هاوبەشیٚ دەربڕینی دەنگ دەکەن • بە وێنە لە دەربڕینی دەنگی (ڤ)دا لێوی خوارەوە لە ددانەکانی سەرەوە نزیك دەبێتەوە ؛ لە دەربڕینیدەنگی (س)دا سەری زمان لە ددانەکان نزیك دەبێتەوە ....[٥٤] •

---

(٥٣) جگە لە دەنگی (نگ) کە ئەمیش هاوبەشی لوتی تێدایە و ئەم دەنگە تایبەتێتیٚ شێوەی سلێمانییە .

(٥٤) لە تێکڕای ئەو لێکۆڵینەوانەدا کە دەربارەی ئەندامەکانی ئاخاوتن کراون ، ئەوە نیشان دراوە کە بۆ تلفظ کردنی دەنگەکانی ئاخاوتن هەوا لە سییەکانەوە بە بۆریٚ هەوادا بۆ ئەوك و .... دەچێت . بەڵام من بەرچاوم نەکەوتووە باسی پێویستی و کەم و زۆریٚ هەوا بۆ هەر دەنگێك بکریٚ . یاخود نەم بینیوە ئەوە رەچاو بکریٚ ، کە چۆن بۆ دەربڕینی هەندیٚ دەنگ لۆزەوی هەوا لە قوڵاییەوە دێت ، چۆن هەوای ناو ئەوك و دەم بۆ دەربڕینی هەندیٚ دەنگ بەش دەکات ؛ چۆن حاڵەتی وا هەیە کە بۆ دەربڕینی دەنگێك هەوا لە دەرەوە وەردەگیریٚ ....

بۆ نموونە ، ئەگەر سەرنج لە دەربڕینی دەنگی (ﮪ) بگرین ، هەست دەکەین هەوا لە قوڵاییەوە دێت . بەڵام بۆ دەربڕینی (ع) هەوای ئەوك ، بۆ (ب) هەوای ناو دەم بەش دەکات و پێویست بەوە ناکات لە قوڵاییەوە هەوایان بۆ هەڵکێشریٚ . یاخود زۆر جار کە مرۆڤێکی لاڵ (ق) تلفظ

=

کاری ئەندامەکانی ئاخاوتن ، پەیوەندیی تەواو و ڕاستەوخۆی لەگەڵ (مێشك) ــ (ڕشتەی دەمــارە ئاوەندییەکان)دا هەیە و ئەمیش ڕابەر و سەرکاری هەمویانە •

چەند خاسیەتێکی فۆنەتیکی زمانی کوردیَ

١ ــ کورت کردنەوە ــ ئەگەر دوَ دەنگی کۆنسۆنانتی وێکچوَ یاخود لێك نزیك ، بکەونە پاڵ یەك ، ئەوە لە دەربڕیندا یەکێکیان ون دەبیَ ، وەك :

کورتر = کورت + تر

بڵنتر = بڵند + تر

پاکردن = پاك + کردن(٥٥)

دەسکەوت = دەست + کەوت(٥٦)

٢ ــ لە زمانی کوردیدا دوَ یاخود پتر دەنگی بزوێن لە پاڵ یەکدا ناتوانن بین • لەبەر ئەوە زۆر جار لە نێوان دوَ دەنــگی بزوێندا نیمچە بزوێنێك (ی ــ y ، و ــ w) پەیدا دەبیَ ، یاخود بزوێنێکیان تیَ دەچیَ • وەك :

=

دەکات ئاشکرا هەست دەکریَ هەوای لــە دەرەوە بــۆ وەردەگریَ . . . . بەداخەوە ، ئــەمانە و گــەلێك کێشــەی دیکەی لــەم بابەتە لــە باسی ئەندامەکانی ئاخاوتن و فۆنەتیکدا ڕەچاو نەکراون . (شایانی سوپاسە ، کە مامۆستا مەســعوَد محەمەد سەرنجی نوَسەری بــۆ ئەم تیَبینییانە ڕاکێشــاوە) .

(٥٥) لێرەدا شێوەی تلفظی ئەو وشانەم نوَسیوە ، ئەگینا لەو ڕایەدام کە لە نوَسیندا پێویستە ئەو پەڕاندن و ونبوَن و تێکەڵاوبوَنە نەبێت .

(٥٦) لە سەرێکەوە دەربڕینی سیَ دەنگی (س، ت، ك)ی کۆنسۆنانتی کپ پێکەوە خۆش و ئاسان نییە لە سەرێکی تریشەوە لە زمانی کوردیدا (ت) کە لە دوای (س)ەوە دێت ، زۆر جار قــوَت دەدریَ . بە وێنە لە زۆر جێگە

=

(أ) پەیدا بوونی نیمچە بزوێن :

بە وێنــە کاتێ ئــامرازی کۆ (ان) دەخرێتەســەر وشەیەك کە کۆتایی بە بزوێنی (ا ، ۆ ، ێ ، ی) هاتبێ ، ئەو دەمە نیمچەبزوێنی (ی ـ y) پەیدا دەبێ . وە بە نیسبەت ئەو وشانەشەوە کە کۆتاییان بە (ۆ) دێت ، ئەوە (و ـ w) یاخود (ی y) یــــــارمەتی دەدات ، وەك :

برا = برا + ی + ان = برایان

چەقۆ = چەقۆ + ی + ان = چەقۆیان

دێ = دێ + ی + ان = دێیان

ڕێوی = ڕێوی + ی + ان = ڕێوییان

هەروەها لە حاڵەتی لکاندنی ئەمرازی (ەکە)ی ناساندنیشدا هەمان دیاردە بەدی دەکرێت ، وەك :

گرێیەکە ، زەوییەکە ...... هتد .

(ب) تێچوونی بزوێن :

بەتایبەتی (ە) کە بزوێنێکی دیکەی دێتە پاڵ تێدەچێ ، بە وێنە : لە شێوەی کوردی تورکمەنستاندا :

=

(دەست) دەبێتە (دەس) ، (مەبەست) دەکەنە (مەبەس) ......

بەڕاستی تێچوونی دەنگی (ت) ڕوونکردنەوە و لێــکۆڵینەوەی تەواوی دەوێ ، چونــکە لــە زۆر جێگەدا بێ ڕەچــاوکردنی نێــزیکی و دووری نێوان دەنگەکان ئەم (ت)ە دەقــرتێ ، وەك دەوترێ (دەڕوا) لە جیاتی (دەڕوات) ، (قەڵا) لە بریتی (قەڵات) . وە یاخود کە لە شێوەکانی ئاخاوتنی سلێمانی لە زۆر جێگەدا (ت)ە کە کلۆر دەکرێت وەك کە دەڵێن « ئەمە .. (و) لە چی » لــە بریتی « ئەمەت لــە چی » ، یاخود « ڕا .. (و) لێیە ؟ » لە جیاتی « ڕات لێیە ؟ » .

بێگومان تێچوونی (ت) لــە دوای (س)ەوە لێکۆڵینەوەی تایبەتی دەوێت .

براك = برا + ەك

خانيك = خانی + ەك(٥٧)

له شێوەی كوردیی توركمەنستاندا :

ئەرەبە مە = ئەرەبە (عەرەبانە) + ا + مە (٥٨)

له حاڵەتی كۆدا ــ واتە لە (ان) خستنە سەر وشەدا ، وەك :

بەڕان = بەڕە + ان

مێشان = مێشە + ان(٥٩)

كاتێ ئەمرازی (ەكە)ی ناساندن دەخرێتە سەر وشەیەك ، وەك :

پەردەكە = پەردە + ەكە

پارەكە = پارە + ەكە

..... و گەلێكی تر(٦٠)

---

(٥٧) لەم بارەیەوە قەناتی كوردۆ لە نامەی دوكتۆریی علومەكەیدا « بەراوركردنی ڕێزمانی كوردیی » ، هەندێ زانیاریی نیشان داوە .

(٥٨) چەركەزی بەكۆ لە بەشی فۆنەتیكی كتێبی « بەشە دیالێكتی كوردی توركمەنستان »دا ، كە ساڵی ١٩٦٢ لە مۆسكۆ بڵاوی كردۆتەوە ، لەم ڕووەوە چەند سەرنجێكی داوە .

(٥٩) لە لاپەڕە (١٩)ی كتێبی « دیالێكتی كوردی موكریی »دا كە كەریمی ئەیوبیی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ساڵی ١٩٦٨ لە لێنینگراد بڵاویان كردۆتەوە ، سەبارەت بەم گۆڕانە دواون و چەند نمۆنەیەكیان هێناوەتەوە .

(٦٠) بێگومان ڕێكەوتی پەیدابونی نیمچە بزوێن یاخود تێچۆنی بزوێن زۆرە . جا ئەو چەند نمۆنە كەمەی لە سەرەوە هێناومانەتەوە مشتێكن لە خەروارێك .

٣ ـ تواندنەوە Assimilation (٦١)

(أ) زۆر جـار (ز) لە بەردەم هەنـدێ دەنـگی کپدا ، وەك (س) تلفظ دەکرێت ، بە وێنە :

گەزین ــ گەست ، گەستی ••••

پارێز ــ پاراستن ، پاراستی ••••

(ب) گەلێك جـار (ژ) کە دەکەوێتە پێش هەندێ دەنگی کپەوە ، وەك (ش) تلفظ دەکرێت ، بە وێنە :

ڕژان ــ ڕشتی ، ڕشتن ••••

کوژرا ــ کوشتن ، کوشتی ، کوشتبوی ••••

نێژرا ــ ناشتن ، دەنێژێ ، ناشت ، ناشتی ••••

هەژدە ــ هەشت ، هەشتا ••••••(٦٢)

---

(٦١) وەك لەسەرەوە باسـمان کرد ، لە زمانی کوردیدا دەنـگی کۆنسۆنانتی ئاوازەدار و کپ هەن . جا لە زۆر زماندا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا ، ئەگەر لەدوای دەنگێکی ئـاوازەدارەوە دەنگێکی کپ بێت ، ئەوسا دەنگە کپەکە کار دەکاتـە سـەر دەنگە ئاوازەدارەکەی بـەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لێیان . جا بە شێوەیەکی کەم و سست ، ئەم ڕۆداوە لە فۆنەتیکی زمانی کوردیدا دەبینرێ ، بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگی (ز) و (ژ)ەوە دەنگی (ت) هەبێت .

(٦٢) نوری عەلی ئەمین لە لاپەڕە (١٤ــ١٥)ی کتێبی ناوبراودا لەم بارەیەوە هەندێ نمونـەی هێناوەتـەوە ، بـەلام باسی هۆی ئـەو تواندنەوەیەی نەکـردووە . هەروەها کەریمـی ئەیوبی و ئی. ئا. سـمیرنۆڤا لە بەشی مۆرفۆلۆژی کتێبەکەیاندا « دیالێکتی کوردی موکری » ، پەنجەیان بۆ ئەو جۆرە گۆڕانانـە ڕاکێشاوە ، بەلام بێ ئەوەی هۆی دەسـت نیشان بکەن .

هەرچەندە مامۆسـتا مەسعود محەمەد لە لاپـەڕە (٥٩٢)ی وتاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »دا ، باسی ئەوەی کردووە کە دەنگی (س ، ش) هەر لە پێش دەنـگی (ت)ەوە دێن و ناکەونە پێش دەنـگی (د)ەوە و =

(ج) هەندێ جار (س) کە دەکەوێتە پێش دەنگی ئاوازەدارەوە ، وەك (ز) تلفظ دەکرێت[٦٣] ، بە وێنە :

دەزگا[٦٤]

دەزبەر[٦٥]

=

هەندێ هۆی لەباری بۆ ئەم دیاردەیە دیوەتەوە ، بەڵام بە ڕای من هۆی هەرە گەورەی ئەم ڕۆدانەی باس نەکـردووە ، ئەویش ئەوەیە ، دەنگی (س ، ش) کە کۆنسـۆنانتی کپن لەگەڵ دەنـگی (ت)دا کە ئەمیش هەر کۆنسـۆنانتی کپە پتر دەگونجێن ، وەك لەگەڵ دەنگی (د)دا کە کۆنسـۆنانتی ئاوازەدارە . هەروەها دەنگی (ز ، ژ)ش کە کۆنسـۆنانتی ئاوازەدارن لەگەڵ (د)دا ، کە ئەمیش هەر کۆنسـۆنانتی ئاوازەدارە پتر ڕێك دەکەوێ ، وەك لەگەڵ (ت)دا کە کۆنسـۆنانتی کپە .

(٦٣) لە گەلێك زماندا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا ، ئەگەر لە دوای دەنگێکی کپەوە دەنگێکی ئاوازەدار بێت ، ئەوسا دەنگە ئاوازەدارەکە کار دەکاتە سـەر دەنگە کپەکەی بەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیـزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێـکە لێیان . جا بە شێوەیەکی کـەم و سـست ئـەم ڕۆداوە لە فۆنەتیکی زمـانی کوردیدا دەبینرێ ، بەتایبەتیِ ئەگەر لە پاش دەنگی (س)ەوە ، دەنگی (گ ، ب . .) هەبێت .

(٦٤) وشـەی « دەزگا » لە « دەست + گا » پێکهاتووە . لە سـەرێکەوە دەنگی (ت) قوت دراوە ، واتە ــ لەمــەدا بەر یاســای کورتکردنەوە کەوتووە لە سـەرێکی دیکەوە (گ) کە کۆنســۆنانتی ئاوازەدارە لەگەڵ دەنگی (ز)دا کە ئەمیش هەر کۆنسـۆنانتی ئاوازەدارە پتر دەگونجێ ، وەك لەگەڵ (س)دا کە کۆنسـۆنانتی کپە . لەم ڕووەوە یاسـای تواندنەوە کاری کردوە .

(٦٥) لە هەندێ ناوچــە بە « دەستەبەرە » دەڵێن « دەزبەر » . لــە حاڵەتی یەکەمدا (س) کە کەوتۆتە پێش (ت)ەوە هیچ گۆڕانێك نەبووە . بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا کە کورت کردنەوە ڕۆی داوە ــ واتە (تە) لابراوە ، (س)ی کۆنســۆنانتی کـپ کەوتـۆتە بـەردەم (ب)ی کۆنســۆنانتی ئاوازەدارەوە و یاسـای تواندنەوە کاری کردووە .

مزگەر[٦٦]

(د) دەنـــگی (ك ، گ) کـە دەکەونـە پـێش دەنـگی (یٚ ، ی ، ویٚ ، وی)[٦٧] شێوەی دەربڕینیـان دەگـۆڕێت و تا ڕادەیەك لە تلفظی دەنگی (چ ، ج) تێزیك دەبنەوە ، وەك :

کێرد ، کێشە ، کێم ، گێلاس ، گێڕانەوە ، کیسە ، گیسك ، کویٚ ، گویٚ ، هەنگوین ......

(هـ) زۆر جـــار کـە (د) دەکەوێتە دوای (ن) ، وەك (گ) دەردەبڕێت (ئەمەش بە تایبەتیٚ خاسیەتی شێوەی سلێمانییە) ، وەك :

توند ــ تونگ

مەند ــ مەنگ

٤ ــ دەنگە گۆڕکیٚ :

هەندیٚ جار دەنگیٚ جێگای دەنگێکی دیکە وەردەگریٚ ، یاخود لەیەك نزیك دەبنەوە ، وەك :

---

(٦٦) وشەی « مزگەر » لە « مس + گەر » پێکهاتووە . لە وشەی « مس »دا دەنگی (س) کپ تلفظ دەکـرێت . کاتیٚ پاشگری « گەر »ی دەخرێتە سەر ، دەبێتە ئاوازەدار و وەك (ز) دەوترێت . ئەویش هۆی دەوربینینی یاسای تواندنەوەیە ــ واتە کاتێـك (س)ی کۆنسـۆنانتیٚ کپ دەکەوێتە پێش (گ)ی کۆنسـۆنانتی ئاوازەدارەوە ، دەبێتە دەنگێکی ئاوازەدار .

(٦٧) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمیٚ ، لە بەشی دووەمی وتاری « لە کوێوە دەست بکەین بە دەستوور سازی ڕێزمانی کوردیٚ » ، کە لە بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »دا بلاوی کردۆتەوە ، لە لاپەڕە (٣٣٥ــ٣٣٦)دا دەربارەی ئەم تایبەتێتییە دواوە .

هـ/ح	هەسپ = حەسپ
	هەردۆ = حەردۆ
خ/غ	بـاخ = باغ
	خەم = غەم
خ/هـ	خۆرد = هۆرد
ئ/هـ	ئاوەڵ = هاوەڵ
	ئەسپ = هەسپ
ێ/ا	مـێ = مـا
	کێرد = کارد
ا/ە	بادام = بادەم
	ئازاڵ = ئاژەڵ
ب/پ	بچۆك = پچۆك
	خراب = خراپ
م/و	دامێن = داوێن
	نیم = نیو
هـ/ی	تەنها = تەنیا
	خواهیشت = خواییشت
ف/و	خەفت = خەوت
	حەفت = حەوت(٦٨)

(٦٨) مامۆستا نوریَ عەلی ئەمین لە کتێبی « ڕابـەریَ بۆ ئیملای کوردی »دا (بەغدا ، ١٩٦٦) ، باسی هەندیَ لەو لێك نزیك بۆنەوانەی کردووە کە لە سەرەوە ناومان بردن .

ف/و	ئاڤ = ئاو	
	ناوك = ناڤك	
ح/ع	حاجی = عاجی	
	حەمەد = عەمەد[٦٩]	
م/ڤ	دەم = دەڤ	
م/و	دەم = دەو[٧٠]	
د/٠	مندال = منال	
	سوتاندن = سوتانن[٧١]	
ز/ذ	زارۆلە = ذارۆلە	
	زەلام = ذەلام	

(٦٩) مامۆستا طاهر صادق لە لاپەڕە (٣٦)ی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٩٦٩ لە بارەی چۆنێتــی نوسینی کوردییەوە بڵاوی کردۆتەوە ، دەربــارەی ئەم گۆڕانە دواوە .

(٧٠) هەندێ جار ، لە کۆتایی وشـەدا دەنگی (م) لە دیالێکتی کرمانجی ژورودا دەبێ بە (ڤ) . وە لە دیالێکتی کرمانجی خواروودا دەبێ بە (و) .

(٧١) هەندێ جار دەنگی (د) لە وشـەدا (بەتایبەتی لە شێوەی سلێمانیدا) دەکەوێ . وە هەندێ جاریش دەبێ بــە (ئـ) . ئەگەر چی لە ئاخاوتنی ناوچەی سلێمانیدا ئەو قوتدان و گۆڕانە هەیە ، بەڵام لە زمانی ئەدەبی و نوسـیندا پێویستە واز لەو جۆرە تایبەتیانە بهێنرێ . لە بریتی : « منال ، سوتانن ، ئەکەم ، ئەڕۆم .... » ڕاســتر وایە بنوســین : « مندال ، سوتاندن ، دەکەم ، دەڕۆم .... » .

د. نەسرین فەخری لە وتاری « پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا » (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠٧ــ٢٠٨) باســی قوتدانی دەنگی (د)ی کــردووە . وە د. عیزەدین مــســتەفا ڕەسوڵ لە کتێبی « زمانی ئــەدەبی یەکگرتوی کوردی»دا (ل ٦٠ ، پــەراوێز ١٧) دەربارەی گــۆڕانی (د) بە (ئــ) دواوە .

س/ث — سەرما = ثەرما
سەر = ثەرە[٧٢]

ب/و — دەربەست = دەروەست
دابەزە = داوەزە

ت/٠ — دەست = دەس
مەبەست = مەبەس

د/ی — بادەم = بایەم

ھ/٠ — ھوشیار = وشیار
ھورد = ورد

٠٠٠٠٠ و گەلێکی تر ٠

٥ ــ سروشتی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیی لە ڕۆی گونجان و نەگونجانیانەوە لەگەڵ یەکتردا[٧٣] و ، شوێنیان لە وشەدا ٠

---

(٧٢) لە شێوەی ھەورامیدا ، زوربەی دەنگی (ز ، س)ی سەرەتایی دەبن بە (ذ ، ث) . مامۆستا محەمەد ئەمین ھەورامانیی لە وتاری « تەماشا کردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانیی و زاری ھەورامیی »دا (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٥٣) دەربارەی ئەو دیاردەیە دواوە .

(٧٣) دەربارەی ھەندیی خاسیەتی گرنگ و سەرەکیی فۆنەتیکی زمانی کوردیی ، لە وتاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »ی مامۆستا مەسعود محەمەددا (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٥٦٨ــ٧٢٢) چاومان بە ژمارەیەك نمونەی ورد و زانستی دەکەویی . نوسەر لەم وتارەدا بەگشتیی لە تایبەتیەکانی فۆنەتیکی کوردیی دواوە و بەتایبەتیی سەبارەت بە حەز لەیەکتر کردن و لەیەکتر دژ بونی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیی کۆلیوەتەوە ــ واتە لە سروشتی دەنگەکانی =

(أ) دوو دەنگی (ل ، ڵ) به هیچ کلۆجێك هەڵناگرن بخرێنە پێش دەنگی (ر ، ڕ)(٧٤)ەوە ، یاخــود بە پێچەوانەشەوە کورد (ر) لە پێش (ل)ەوە ناهێنێ(٧٥) .

(ب) لە زمانی کوردیدا دەنگی (ر)(٧٦) و (ڵ) به هیچ جۆرێك

=

ئاخاوتنی کــوردیی لە ڕووی گونجــان و نەگونجانیانەوە لەگــەڵ یەکتردا توژیوەتەوە .... دوای باسـێکی تەواوی کێشـەی فۆنـەتیکی زمانی کوردیی ، ئنجا لە ئەنجامدا بۆ خزمایەتیی و دژایەتیی ناوخۆیی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیی چوار پلەی دەست نیشـان کردووە (گونجانی تەواو ، گونجان ، نەکونجــان ، دژایەتیی) و نموونەی زۆر و ڕاســت و لەباری هێناوەتەوە ..... بە ڕای من باسی ئەو تایبەتییانەی مامۆستا مەسعوود لە ئەنجامی لێکدانەوەی تایبەتیی خۆیدا هەســتی پێیان کردووە و بۆیان چووە ، لە باسی فۆنەتیکی زمانی کوردیدا کارێکی نوێیە .

(٧٤) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٥٦٩ .

(٧٥) بڕوانە هەمان سەرچاوە ، ل ٦٠٧ .

(٧٦) مامۆستا چ. بەکۆ لە کتێبی « زمانی کوردەکانی سۆڤێت »دا (مۆسکۆ ، ١٩٧٣) پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە ، کە دەنگی (ر) لە سەرەتای وشەدا بەکار ناهێنرێ (ل ٥٤) . وە دەربارەی خاسیەتی فۆنێمی (ڕ) نووسیوێتی دەڵێ : « کۆنسۆنانتی (ڕ) وەك فۆنێم لە زمانە ئێرانییەکانی تردا نییە . بە خاسیەت و شوێنی بەکار هێنانیدا بە تەواوی لەگەڵ فۆنێمی (ڕ)ی زمانی ئەرمەنێــدا وێكدەچن . هەروەها دەنگی (ر)ی کــوردیی هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ (ر)ی زمانی ئەرمەنێدا نییە . ئەوەی پتر سەرنج ڕادەکێشێ ، ئەوەیە چۆن لە زمانی کوردیدا ، هەر بەو جۆرەش لە زمانی ئەرمەنێدا لە سەرەتای وشەدا تەنیا (ڕ) بەدی دەکرێ . جگە لە وشەی (ڕۆنە = دەقیقە) نەبێت کە لە زمانی ئەرمەنێدا تاکە وشەیە (ر) لە سەرەتادا هاتبێت .... بێ‌گومان ، ئەمە ئەوە نیشان نادات ، کە کورد دەنگی (ڕ)یان لە ئەرمەن وەرگرتبێ ، هەر بەو جۆرەش ناکرێ بە پێچەوانەوە بیر بکرێتەوە . بەڵام وێکچوونیان سەرنج بۆ پەیوەندیی زمانی لە نێو ئەو دوو زمانەدا ڕادەکێشێ ، بەتایبەتیی ئەگەر هەندێ وێکچوونی دیکەش ، کە لە چەند دەنگێکی تردا هەن ڕەچاو بکرێن » (ل ٥٥) .

له سه‌ره‌تای وشه‌دا به‌کار ناهێنرێن .
.... هتد .

کورته به‌راوردێك له نێوان
فۆنه‌تیکی دیالێکتی کرمانجی ژوورو و خواروودا

هۆی هه‌ندێك له‌و گۆڕان و لێك نزیك بونه‌وانه‌ی له سه‌ره‌وه لێیان دواین ، تا ڕاده‌یه‌ك بونی دیالێکت و به‌شه دیالێکتی جیاوازه له زمانی کوردیدا ... له‌م به‌شه‌شدا له‌و خاسیه‌ته تایبه‌تیانه ده‌دوێین که په‌یوه‌ندییان به دیالێکتی کرمانجی ژوورو و خوارووه‌وه هه‌یه :

١ ـ له کۆتایی هه‌ندێ وشه‌دا ، له کرمانجی ژووروودا (ی) و ، له کرمانجی خوارووودا (وو) ، به‌رامبه‌ر یه‌ك ده‌وه‌ستن ، وه‌ك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
پاری	پاروو
خانی	خانوو
کولی	کولوو

٢ ـ هه‌روه‌ها به پێچه‌وانه‌وه ، هه‌ندێ جار (وو) له کرمانجی ژووروودا ، به‌رامبه‌ر به (ی) له کرمانجی خوارووودا ، ڕاده‌وه‌ستێ ، وه‌ك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
تووژ	تیژ
شوور	شیر

٣ ــ له گەلێ شوێندا ، لــه کرمانجیِ ژۆرۆدا (ڤ) بەرامبەر بە (و ــ w)ی کرمانجیِ خوارووە ، وەك :

کرمانجیِ ژۆرۆ	کرمانجیِ خوارۆ
چاڤ	چاو
شەڤ	شەو
هاڤین	هاوین
سێڤ	سێو
هەڤیر	هەویر

٤ ــ له زۆر وشەدا کە سەر بە هەردۆ دیالێکتن (ە) لــه کرمانجــیِ ژۆرۆدا ، بەرامبەر بە (i) له کرمانجیِ خوارۆدا دەبینرێ ، وەك :

کرمانجیِ ژۆرۆ	کرمانجیِ خوارۆ	
قەنج	قنج	qinc
چەنگ	چنگ	çing
کــەچ	کچ	kiç

٥ ــ هەروەها بە پێچەوانەوە ، وا زۆ دەدات (i) له کرمــانجیِ ژۆرۆدا ، بەرامبــەر بــه (ە) لــه کرمــانجیِ خــوارۆدا ڕادەوەســتێ ، وەك :

کرمانجیِ ژۆرۆ		کرمانجیِ خوارۆ
هل	hil	هــەڵ
هنەك	hinek	هەندێك
در	dir	دەر
دکەت	dikit	دەکات

٦ ــ لــه هەنــدێ وشەدا (و) له کرمانجی ژورودا ، بەرامبــەر (i) دەوەستێ له کرمانجی خواروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
کورم	کرم kirm
کور	گڕ gir

٧ ــ زێدەکــەوێ که (هـ) له کرمــانجی ژوروودا ، بەرامبــەر به (و ــ w) دەوەستێ له کرمــانجی خواروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
هشك	وشك
هشیار	وشیار
هرچ	ورچ
هور	ورد[٧٧]

٨ ــ هەندێ جــار (س ، ت) له کرمانجی خــواروودا ، دەبــێ به (ص ، ط) له کرمانجی ژوروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
صار	سارد
صۆر	سوور
طەڤر	تەور
طاوه	تاوه

(٧٧) قەناتی کــوردۆ له نامەی دوکتۆریەکەیدا هەندێك لــەو تایبەتیبیانەی فۆنەتیکی دیالێــکتی کرمانجی ژوورو و خواروی نیشــان داوه . بۆ ئەم بەراورد کردنه و هەندێ شوێنی دیکەی ئەم نوسینەم سودێکی زۆرم له سەرچاوەی ناوبراو وەرگرتووه .

٩ ـ جێگــۆڕکێ ـ له هەندێ وشەدا پاش و پێش خستنی دەنگ دەبینرێ ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
بەرف	بەفر
تەزرە	تەرزە
جینار	جیران
خیز	زیخ[78] ، [79]

بڕگــه

(Syllable المقطع)

ئەو هەوایەی لــه کاتی ئاخاوتندا له بۆشــایی دەمەوە دێتــه دەرێ ، به یەك جار دەرناچێ ، بەڵکو به چەند تەکانێك دەرباز دەبێ • هەوای تلفظ کردنی هەر وشەیەك به چەند تەکان له دەمەوە دێته دەرێ ، ئەوە ئەو وشەیە بەسەر ئەوەندە بــەش یاخود بڕگەدا دابەش دەبێ • به وێــنه ، له وشەی « سۆ ـ ران »دا ــ دوو بڕگه ؛ له وشەی « گو ـ زە ـ له »دا سێ بڕگه ؛ له وشەی « دو »دا یەك بڕگه هەیه •••••

(٧٨) د. عیزەدین مـــستەفا ڕەسوڵ ، لــەو وتارەیدا که بــۆ (یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانه به زمــانی کوردی) نووسیوە ، هەندێك باسی ئەو پاش و پێش خستنەی کردووە . بڕوانه : گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٩٣-٩٤ .

(٧٩) ئەم جێگۆڕکێیه وەنــەبێ تەنیا هۆی بوونی دیالێکت و بەشــه دیالێکتی جیاواز بێت ، بەڵکو زۆر جار ئەم دیاردەیه له یەك دیالێکتدا و هەروەها له تاکه کەسێکیشدا دەبینرێ . وەك :
چاوەڕوانی ــ چاوەنوارێ .
فڕین ــ ڕفین .
........وەگەلێکی دیکه .

بڕگه ــ بڕتییه له دەنگێك یاخود پتر له دەنگێك ، كه به یەك تەكانی هەوای دەربازبۆ له دەم تلفظ كرابێت •

ڕاسته بــڕگه له دەنگێك یاخود چەند دەنگێك پێــك دێت • بەڵام پێویــسته پەنجه بۆ ئەوه ڕابكێشین ، كه له بڕگەدا دەنگی بزوێن هەیه و دەور دەبینێ • هەر لەبەر ئەوەشه كه ژمارەی بڕگەكانی هەر وشەیەك ، هێندەی ژمارەی بزوێنەكانی ئەو وشەیه دەبێت• بۆ نمونه ، له وشەی « **گۆرانێ** »دا سێ بزوێــن هەیه و ئــەمەش بــووه به هۆی بــونی سێ بــڕگه ، وەك « **گۆ ــ را ــ نێ** » • هەروەها له وشەی « **سەرتاش** »دا ــ دو بـــــزوێن هەیه و ئەمەش بووه به هۆی بونی دو بڕگه « **سەر ــ تاش** » ......(٨٠)

له زمانی كوردیدا دو جۆر بڕگه هەیه :

---

(٨٠) ڕەنگه تایبــەتێ و سروشتی دەنــگەكانی زمانی كــوردێ و گونجــان و نەگونجانیان لەگەڵ یەكتردا دەور دەبینن .... نمونەی ئەمەش له وتاری ناوبراوی مامۆستا مەسعود محەمەددا بەرچاو دەكەوێ . به وێنه مامۆســتا نوســیوێتــی :« ئەم دەنگــەی (ر) كه به سكــون دەكەوێته پێش دەنگی (د)یشەوه هەر بەتەواوێ دەوەستێندرێ و هیچ قورس كردن و ددانلێ گیركردنێك قبوڵ ناكا . وشەكانی (مەرد ، مێرد ، گورد ، سارد ، بەرد ، كورد ، ورد ، گەرد ، ودرد .... هتاد) ئەوانیش هەمۆیان هەر لەبەر ئەم هۆیەیه یەك بڕگەن ، وشەی (هەڵكورد) كه بۆته دو بڕگه واته (هەڵ ــ گۆرد) ئەگەر لەبەر ئەم تایبەتییه دەنگی (ر) نەبا دەبو به سێ بڕگه واته (هەڵ ــ گۆ ــ رد). بۆ ڕون كردنەوه وشەی (هەڵگۆرد) هەر دو جۆری به پیتی لاتینی دەنوسم، له جێگەی قورس كردنیش نیشانەی (i) دادەنێم (هەڵگۆرد)ی دو بــڕگەیی به لاتینێ وەها دەنوســرێ (Hel - gord) هی سێ بڕگەییش وەهای لێ دێ (Hel - go - rid) ....»
(بڕوانه : سەرچاوەی ناوبراو ، گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد ، ل ٥٩١).
بەمەدا ئەوەمان بۆ ڕون بۆوه كه وشەی (هەڵگۆرد) له دو بڕگه پێكهاتوه بەڵام ئەگەر (i) بخرێته نیوان (ر) و (د)ەوه ئەوه وشەكه دەبێ به سێ بڕگه ..... واتــه لێــرەدا ، ئەم (i) ه قورس كردن بێ (وەك ڕای مامۆستا مەسعود محەمەد) یاخود پەیدابونی بزوێنێكی دیكه بێ (وەك ڕای نوسەری ئەم كتێبه) ، ئەوه بڕگەیەكی تر زیاد دەكا . جا ئەگەر =

١ ـ بڕگەی کراوە (Open syllable)

ئەو بڕگەیەیە ، کە بە دەنگێکی بزوێن کۆتایی هاتبێ •

وەك : (دۆ ، شا ـ نە ، کا ، فیـ ـ کە ، پێ ، چە ـ تە ، دە ، تو ـ ڕە ...) •

٢ ـ بڕگەی داخراو (Closed syllable)

بەو بڕگەیە دەترێ ، کە بە دەنگێکی کۆنسۆنانت کۆتایی هاتبێ •

وەك : (پیر ، شیر ، بەر ـ ماڵ ، سەر ، دار ، سەر ـ دار ، بۆر بار ـ گیر ...) •

هێـز

(النبـرة Stress)

لە کاتی ئاخاوتنـدا هەندێ بڕگە درێژتر و بەهێـزتر و توندتر تلفظ دەکرێن • بە وێنە لە وشەی « **باران** »دا ، بڕگەی دووەم « **ران** » درێژ تر و بەهێزتر و توندتر تلفظ دەکرێ ، وەك لە بڕگەی یەکەم ـ « **بـا** » .

توندتر تلفظ کردنی بڕگەیەك لە فۆنەتیکدا بە (**هێـز**) ناسراوە • بەو جۆرە بڕگانەش دەوترێ (بڕگەی هێزدار ـ Stressed syllable)

زوربەی کوردناسانی سۆڤێت لەو ڕایەدان ، کە هێز لە زمانی کوردیدا ،

=

بەتەواوی بچەسپێنرێ کە ئەوە قورس کردن بێ ، ئەوسا دەردەکەوێ کە قورس کردنیش دەتوانێ دەوری جیا کردنەوەی بڕگە ببینێ . بەلام بێت و ئەنجام بە بزوێنی ساغ بکاتەوە ، بێگومان ، ئەوەش ئەو ڕایەمان پتەو دەکا کە وتومانە ژمارەی بڕگەکانی هەر وشەیەك هێندەی ژمارەی بزوێنەکانی ئەو وشەیە دەبێت .

بە زۆرێ دەکەوێتە سەر دوا بڕگەی وشە[81] •

لە هەندێ حاڵەتـدا وا زۆ دەدات ، هێـز لە یەك وشەدا شـوێنی لە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەکی دیکە دەگوێزرێتەوە بێ ئەوەی کار بکاتە سەر مانای وشەکە • بەڵام هەندێ جاریش لە گواستنەوەی هێزدا مانای جیاواز پەیدا دەبێ •

بە وێنە ، وشـەی « سەوزە » ، ئەگەر هێز لەسەر دوا دەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی « هەمو جۆرە شینایییـەك دەگرێتەوە کە ڕوابێ » • خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بە مانای« ڕەنگی سەوز » دێت • وەك بوترێ : « ئەو مەرەکەبە سەوزە ... » . وشەی « تەختە » ئەگەر هێز لە سەر دوا دەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی (لوح)ی عـەرەبێ دەگرێتەوە • خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بە مانای (انه مستـوٍ أو عدل")ی عـەرەبێ دێت (بێ گومـان ، هـەردوو وشەی « سەوزە » و « تەختـە » لە حاڵەتی دووەمدا هەر بە ڕواڵەت وشەن ، دەنا هەردوویان ڕستەی تەواون • بەمەدا دەبێ ئەوە لە بیر نەکەین کە لە زمانی کوردیدا دەوری واتاگۆڕێ هێز لەگەڵ هەندێ زماندا دوور دەکـەوێتەوە • ئەو دوور کەوتنـەوەیەش ئەوەیە کە گواستنەوەی هێز لـە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەکی تر بە زۆرێ وشەکە دەکاتە ڕستە و هەمان وشە نامێنێت) •

بەم جۆرە دەبینین، کە لێرەدا گواستنەوەی هێز دەبێتە هۆی پەیدابوونی

---

(81) بە وێنە بڕوانە :

(أ) قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی زمانی کوردێ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ٢٣ .

(ب) چەرکەزی بەکۆ ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٢٥ .

(ج) کەریم ئەیوبێ و ئی.ئا. سمـیرنۆفا ، دیالێکتی کوردێ موکرێ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٧ .

.... هتد .

مانای جیاواز • بەڵام واش زۆ دەدات ، کە گواستنەوەی هێز کار ناکاتە سەر گۆڕینی مانـا • بە نموونە ، وشەی ((پەردە)) ـــ هەرچەنـد لە ڕەسەندا هێز بەسەر دوا دەنگەوەیە ، بەڵام ئەگەر لەسەر بزوێنی یەکەمین دابنرێ مانا هەر ناگۆڕێ • لە وشـەی ((دارا))دا هێز لەسـەر بزوێنی یەکەم یاخود دووەم دابنرێ مانای وشەکە ناگۆڕێت ••••• هتد •

هەر زمانێکی سـەر ڕۆی ئەم زەمینە بگرین ، دەبینین کـە خاوەنی چەندین تایبەتێتی ئەوتۆیە ، کە لە زمانەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە ، یاخود ڕۆی وای هەیە نزیکی دەخاتەوە • خۆ ئەگەر لە زمانی کوردیدا لە هێز ورد بینەوە و لەگەڵ چەند زمانێکدا بەراوردی بکەین ، ئەوە هەندێ ڕاستیمان بۆ ئاشکرا دەبێ • بە وێنە هێز لە زمانی کوردیدا وەك هەر زمانێکی دیکەی سەرڕۆی ئەم زەمینە ، دەخرێتە سەر بزوێن[٨٢] ؛ دەکرێ لە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەکی تر بگوێزرێتەوە و ؛ دەتوانرێ دەوری واتاگۆڕێ ببینێ •••••• هەر بەو چەشنە لە زمانی فارسێ و ئینگلیزێ و ڕۆسێ و ئیتالیایێ ••••• دا کار دەکات • لە زمانی چیکیێدا هەردەم دەخرێتە سەر یەکەم بڕگەی وشە ؛ لە زمانی پۆلۆنیدا هەمیشە دەکەوێتە سەر بڕگەی پێش کۆتایێ ؛ لە زوربەی زمانە تورانییەکاندا لەسەر دوا بڕگە دادەنرێ •••••

لە زمانێ کوردیدا ، جگە لە هێزی وشە (Word — stress) واتـە ئـەوەی لـە سـەرەوە لێـی دواین ، هـەروەها هێـزی ڕسـتە (Phrasal Stress) ش هەیە[٨٣] •

---

(٨٢) لەو رایەدام ، کە لە زمانی کوردیدا هێز دەکەوێتە سەر بزوێن ••••• ئەمەش ڕای زوربەی کوردناسانە . مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیش لە کتێبی ناوبراودا (ل ٤١ ـ ٤٢) پەنجەی بۆ ئەو ڕاستییە ڕاکێشاوە... هەرچی مامۆستا مەسعود محەمەدە بە وتاری باس کراویدا وا دەردەکەوێ، لەسەر ئەو ڕایـە بێت کە لـە زمانی کوردیـدا هێز دەخرێـتە سەر کۆنسـۆنانت .

(٣٨) بۆ باسی هێزی ڕستە ، بڕوانە : ل ٧٣ی ئەم کتێبە .

واتاگۆڕێ

کاتێ باسی خاسیەتی چۆنیەتێ پێکهاتنی دەنگەکانی زمانی کوردێ دێتە گۆڕێ ، پێویستە ئەوە بچەسپێنرێ و بسەلمێنرێ ، کە بە چ ڕێگە و وەسیلەیەکی فۆنەنیکێ و لە چ بارێکدا و بە چ شێوە و جۆرێك دەتوانرێ دەربڕرێن • هەروەها پێویستە سنور بۆ بچوکترین دانەی واتادار دابنرێ •

ڕێگەی هەرە ئاسان و ئاشکرا بۆ نیشاندان و ڕونکردنەوەی ئەو جیاوازییەی لە نێوان دەنگەکانی زماندا هەیە و لە جیاکردنەوەی مانا و واتادا دەور دەبینێ ـ بەرامبەر دانان و ڕاگرتنی دوێ یاخود پتر وشەیە ، کە بە مانا و واتا جودا و جیاواز بن و ، لە هەموێ شێوە و بارێکی فۆنەتیکەوە وێك بچن ، بەلام تەنها لە یەك دانەی دەنگی (فۆنێم)دا جیاواز بن • بە وێنە ، لەم وشانەدا : **« بان ـ پان ، بار ـ پار ، بەز ـ پەز »** ، کە تەنیا دەنگی **(ب)** و **(پ)**یان جودایە ، ئەوە نیشان دەدا کە دەوری جیاکردنەوەی وشە دەبینن • لە زانستی دەنگناسیشدا ، بەم جیاکردنەوەیە دەلێن ـ « واتاگۆڕێ » •

لە زمانی کوردێدا واتاگۆڕێ فۆنەتیکێ لەم ڕێگایانەی خوارەوە دەبێ :

١ ـ دەنگەکانی ئاخاوتن :

جیاوازێ نێوان وشەکانی زمان لە زۆر حالەتدا وەنەبێ لە ڕێگەی چەند دەنگێکەوەبێ ، بەلکو تەنها بەیەك دەنگە • بۆ نمونە ، جیاوازێ وشەی **« بال »** لەگەل وشەی **« سال »**دا تەنیا لە دەنگی یەکەمدایە و ؛ جیاوازێ لەگەل وشەی **« بێل »** لە دەنگی دووەمدایە ؛ لەگەل وشەی

« **بار** »یش له دەنگی سێیەمدایە • هەروەها له وشه دروست بوندا زیادی و کەمی دەنگێك دەور دەبینێ ، به وێنه ، وەك :

(بەزم) ــ (بەز) ، (فشار) ــ (شار) .

یاخۆ ئەنجامی جێگە گۆڕینی دەنگ دەبێ به هۆی دروست بونی وشەی جیاواز ، وەك : **(باز) ــ (زاب) ، (ماش) ــ (شام)** ..... هتد .

٢ ــ هێز (النبرة ــ Stress)

(ا) هێزی وشه (Word — stress)

زۆر جار هێزی وشه دەبێتە هۆ بۆ جیاکردنەوە و کێشانی سنوری وشه • بۆ نمونه : « **کۆبونەوە** » •

١ ــ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دوا بڕگە ، ئەوە دەبێتە چاوگ و مانای (الاجتماع)ی عەرەبی دەبەخشێ •

٢ ــ خۆ بێت و هێز لەسەر بڕگەی یەکەم دابنرێ ، ئەو دەم دەبێتە کاری ڕابردوی کۆ و مانای (اجتمعوا)ی عەرەبی به دەستەوە دەدات •

(ب) هێزی ڕستە Phrasal Stress

گەلێك جار ، وا ڕێ دەکەوێ که هێزی ڕستە ، یەك ڕستە به چەند مانایەکی جیاواز دەردەبڕێ (لەگەڵ ئەوەشدا ، که به گوێرەی دەنگەکان و هێزی وشه وەك یەکن و جیاوازیان له نیواندا نییە) • به وێنە لە ڕستەی پرس (الجملة الاستفهامية)ی ــ « **مامم هات ؟** »دا ، ئەگەر هێزی ڕستە بەسەر وشەی « **مام** »ەوە بێت ، ئەوە پرسیاری کەسێك نیشان دەدا • بەڵام ئەگەر هێزی ڕستە لەسەر وشەی « **هات** »

دابنرێ ، ئەو کاتە هەواڵی ڕووداوێك یاخود کارێك دەپرسرێ[٨٤] •

٣ ـ ئاواز (نغمة الكلام Intonation)

بێ ئەوەی هێزی ڕستە شوێنی خۆی بگۆڕێ ، ئاوازیش دەتوانێ مانای ڕستە جیابکاتەوە • بۆ نموونە ، ڕستەی خەبەری (الجملة الخبرية) ـ « **شیرین گەڕایەوە** » و ، ڕستەی پرسی (الجملة الاستفهامية) ـ « **شیرین گەڕایەوە ؟** » ئاشکرا دیارن و گوێگر ئەم دوو ڕستەیە تێکەڵ ناکا و وەك یەك وەریان ناگرێ ، ئەویش بە هۆی ئەوەوەیە ، کە وا ڕستەی یەکەم ـ واتە « **شیرین گەڕایەوە** » ئاوازێکی نزمی هەیە ، بەڵام ڕستەی دووەم ـ « **شیرین گەڕایەوە ؟** » بە ئاوازێکی بەرز دەردەبڕێت •

بەم باسەی سەرەوەدا ئەوەمان بۆ ڕوون بووەوە کە هۆیەکانی واتاگۆڕێ (دەنگەکانی ئاخاوتن و هێز ـ هێزی وشە ، هێزی ڕستە ـ و ئاواز)ن •

(٨٤) شایانی باسە ، مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی لە لاپەڕە (١٩ ، ٤١ ، ٤٧ ـ ٤٨)ی کتێبی ناوبراودا لە هێزی وشە و هێزی ڕستە دواوە و ژمارەیەك نموونەی جوان و لەباری هێناوەتەوە .

فەرهەنگۆك *

ئاسۆیی	الافقي	Horizontal
ئاواز	نغمة الكلام	Intonation
ئاوازەدار	المجهــور	Voiced
ئەستوونی	العمودي	Vertical
ئەندامی ئاخاوتن	عضو النطق	Organs of speech
ئەوك	الحنجرة	Throat
ـ ئەوکی	الحلقي	Glottal
بڕگــە	المقطــع	Syllable
ـ بڕگەی داخراو	المقطع الســاكن	Closed syllable
ـ بڕگەی کراوە	المقطع المتحرك	Open syllable
ـ بڕگەی هێزدار	المقطع المنبور	Stressed syllable
بزۆز	المتحرك	Active
بزوێن	حروف العلة	Vowels
ـ بزوێنی درێژ	المــد	Long Vowel

---

* ژمارەیەك زاراوەی زمان ، بەتایبەتی ئەو زاراوانەی لە باسی فۆنەتیکدا بەکار دەهێنرێن ، لەم کتێبەدا بەر چاو دەکەون ...... لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا ، بە پێویستمان زانی ئەو زاراوانە کۆبکەینەوە و وەك فەرهەنگۆکێك لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا بڵاویان بکەینەوە .

لە نووسینی ئەم کتێبەدا کێشەی زاراو زەحمەتێکی گەورە و کارێکی دژوار بوو . سەرەڕای هەوڵ و کۆششێکی زۆر لەو بارەیەوە ، گومانمان نییە کەم و کورتی و ناتەواوی تێدایە . ئەو زاراوەی زووتر دانرابوو و بەلامانەوە لەبار و ڕەسەن بوو وەرمان گرت . ئەوەش کە نەبوو ، یاخود هەبوو بەلام بە ڕای ئێمە جوان و گونجاو نەبوو ، ئەوە بە سەلیقە و لێکدانەوە و بە شوێندا گەڕان جێگەیمان پڕکردەوە .

بێگومان دەزانین هیچ کارێك ، بەتایبەتی کاری سەرەتایی و تازە ، بێ کەم و کورتی نابێ و دوور نییە لە هەڵبژاردن و داڕشتن و دۆزینەوە و دانانی ئەو زاراوانەدا تووشی هەڵە بووبین . جا لەبەر ئەوەی ئەو هەڵەیە نەبێتە هۆی تێنەگەیشتن لە باسەکە ، بۆیەکا لە زۆر شوێندا بەرانبەر بە زاراوە کوردییەکە عەرەبی و ئنگلیزییەکەیمان داناوە .

Diphthong	ادغام حرفي علة	ـ بزوێنی دوّلانه
Triphthong	الطليق الثلاثي	ـ بزوێنی سێلانه
Short vowels	الحركة	ـ بزوێنی کورت
Bronchial tubes	الشـعبة	بۆریچه
Windpipe	القصبة الهوائية	بۆریّ هەوا
The Nasal Cavities	الخيشوم	بۆشایێ لوّت
Nasal	الانفي ، الخيشومي	بێفلۆك
Gum	اللثـة	پوّك
Letter	الحرف	پیت
Assimilation	المماثلـة	تواندنەوه
Plosive	الانفجاري	تەوژمۆك
Fricative	الاحتكاكي	خشـوّك
The teeth	الاسـنان	ددان
Sound	الصوت	دەنگ
Pronunciation	التلفظ	دەربڕین (*)
Phonetician	عالم الصوت	دەنگناس
Vocal Chords	الاوتار الصوتية	دەنگەژێ
Sentence	الجملـة	ڕسـته
Interrogative sentence	الجملة الاستفهامية	ـ ڕستەی پرس
Affirmative sentence	الجملة الخبرية	ـ ڕستەی خەبەرێ
The central nervous system	الجهاز العصبي المركزي	ڕشـتەی دەمـارانی ناوەندێ
Organs windpipe	الجهاز التنفسي	ڕشتەی هەناسه

* وەك لە سـەرەوە باسمان کرد ، لە نوّسـینی ئەم کتێبەدا کێشـەی زاراو زەحمەتێکی گەورە و کارێکی دژوار بوّ . بە وێنە یەکێك لەو زاراوانەی گەلێك لەگەلّی خەریك بـوّم ، زاراوی (تلفظ) بوّ ...... هەرچەندە هەندێ کەس وشـەیان بوّ دیوەتەوە ، وەك (گوّکردن ، بێژان ......) و ئێمەش لەم نوّسـینەماندا ناچار بوّین بوّ ئەو مەبەستە چەند وشـەیەك ، وەك (دەربڕین ، وتن ، بە دەمدا هاتن ، تلفظ کردن ......) بەکار بهێنین ، بەلاّم ئەوەی ڕاستێ بێ ئەوەیە ، کە نە ئەوانەی خەلکێ و ، نە ئەوانەی خوّمان ، بە لامانەوە ڕەنگە پڕ بەپێـستی مەبەست نەبن و بەبەر واتاکانیان زوّر چەسپ نەبن .... بەلکو زانایان و ڕوّناکبیرانی کورد وشـەیەکی لەوانە جوانتر و ڕەسـەنتر و لەبارتری کوردیـان بەرانبەر بـە (تلفظ) پێ شـك بێ .

Resonant	الرنــان	زرینگۆك
The Tongue	اللســان	زمــان
Uvula	اللهــاة	ـ زمانه بچكۆله
Tip of the Tongue	طرف اللســان	ـ سەری زمان
Language	اللغــة	زمــان
Linguist	عالم اللغــة	ـ زماناس
Lingual	الأسلي	زوانەكی
The lung	الرئــة	ســی
Allophone	نمــط الفونيم	شێوەی فۆنێم (*)
Dependent (conditioned) Allophone	نمــط الفونيم الشرطي	ـ شێوەی فۆنێمی پەیوەند
Phonetics	علم الأصوات	فۆنەتیك
Phoneme	الوحدة الصوتية	فۆنێم
Thorax	قفص الصدر	قەفەزی سنگ
Voiceless	المهموس	كپ
Cartilage, Gristle	الغضروف	كرکراگە
Obstruent	المعوق	كۆسپەك
Consonants	الحروف الصحيحة	كۆنسۆنانت
Noisy	ذو جلبــة	گڤۆك
Vibrant	الاهتزازي	لەرۆك
The lips	الشــفة	لێــو
Labial	الشفوي	ـ لێوەكی
Muscle	العضلــة	ماسۆلكە
Brain	الدمــاغ	مێشك
Diaphragm	الحجاب الحاجز	ناوپنچك
Semi — vowel	نصف الطليق	نیمچە بزوێن
Word	الكلمــة	وشــە

* هەروەها ئەوەش دەخەینە پێش چــاو خوێنەرانی بەڕێز ، كە بەرانبەر هەندێ زاراوی ئینگلیزیێ ، عەرەبییەكەیمان بۆ نەدیتراوەتەوە ، لەبەر ئەوە ناچار بووین خۆمان بۆی دارێژین ، كە ئەمەش ڕەنگە كارێكی زۆر لەبار نەبێ . وەك (نمط الفونيم ـ Allophone) ، (المعوق ـ Obstruent) (ذو جلبــة ـ Noisy) ، (المقطع المنبور ـ Stressed Syllable) ..... هتد .

هیّــز	النبرة	Stress
– هیّزی رّسته	نبرة الجملــة	Phrasal stress
– هیّزی وشه	نبرة الكلمــة	Word stress

ســـەرچاوە

بە زمـانی کوردیّ

(١) د. پاکیزە ڕەفیــق حیلمی ، لە کوێوە دەست بـکەین بە دەستوور سازیّ ڕێزمانی کوردیّ ، بەشی یەکەم ، « گۆڤـاری کۆڕی زانیـاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، ١٩٧٣ ، ل ١٨٠ ــ ٢١١ ، بەشی دووەم ، هەمان گۆڤـار ، ب ٢ ، ژ ١ ، ١٩٧٤ ، ل ٢٢٤ ــ ٢٦٢ .

(٢) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، بوژاندنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٤٣ ــ ١٩٧ .

(٣) تۆفیق وەهبیّ ، خوێندەواری باو ، بەغدا ، ١٩٣٣ .

(٤) ڕەئوف ئەحمەد ئالانیّ ، پیتی (ی) لە کوردیدا ، ڕۆژنامەی «ژین» ، ژ ٥، ١٩٧١ ، ل ٢ .

(٥) ع. ع. شەونم ، بەیان ، ژ ٢ ، ١٩٧٢ ، ل ٣٢ ــ ٣٦ .

(٦) طاهر صادق ، ڕێنوس . چۆنیەتیّ نوسینی کوردیّ ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .

(٧) د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ ، زمانی ئەدەبیّ یەکگرتوی کوردیّ ، بەغـدا، ١٩٧١ .

(٨) د. عیزەدین مـستەفا ڕەسوڵ ، دیالێکتەکانی زمانی کوردیّ و گیروگرفت و چارەسەر کردنیان ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٨٥ ــ ١٠٢ .

(٩) ق. کوردۆ ، زمانیّ کوردیّ ، یەریڤان ، ١٩٧٠ .

(١٠) کۆڕی زانیاری کورد ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، ڕێنوسیّ کوردیّ ، ل ٣٦٤ ــ ٣٧٩ .

(١١) کۆڕی زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»،ب٢،ژ ٢،لیستەی سێیەمی زاراوەکانی کۆڕ (زاراوی پزیشکی) ، ل ١٨٨ ــ ٢١٨ ؛ لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ (زاراوی زمان) ، ل ٥٠٦ ــ ٥٢٠ .

(١٢) محەمەد ئەمین هەورامانیّ ، تەماشا کردنێکی سەرپێییّ زاری سۆرانیّ و زاری هەورامیّ ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١١٧ ــ ١٦٥ .

(١٣) محەمەد ئەمین هەورامانیّ ، فۆنەتیکی زمانی کوردیّ ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(١٤) محەمەد ئەمین هەورامانیّ ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژیّ زمـانی کوردیّ ، بـەغدا ، ١٩٧٤ .

(١٥) مەحموود زامدار ، دەنگ یا تیپ ، گۆڤاری ، «بەیان»، ژ ٢، بەغدا، ١٩٧٢، ل ٤٠ ـ ٤٤ (لـە گۆڤـاری « الاجيـال »ی مانگی نیسـانی ١٩٧١ەوە وەرىگێڕاوە و دەسكاریيەكی زۆری كردوە) .

(١٦) مەسعوود محەمەد ، بەكارهێنانی (ی) لە ڕێزمانی كوردیدا ، «گۆڤـاری كۆڕی زانیاری كورد» ، بەرگی یەكەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ ـ ١١٤ .

(١٧) مەسعوود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بكا ؟ ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٦٨ ـ ٦٢٢ .

(١٨) د. نەسرین فەخری ، پاشگری (اندن) لە زمانی كوردیـدا ، «گۆڤـاری كۆڕی زانیاری كورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠٧ ـ ٢٠٨ .

(١٩) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی كوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

(٢٠) نوری عەلی ئەمین ، ڕابەری بۆ ئیملای كوردی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

(٢١)
Mir Hereqol Azîzan, Rêzana Elfabêya Qurdi, çapxana Tereki, Sam, 1932.

(٢٢)
Resîd Kurd, Rêzmana Zimanê Kurmancî, Sam, 1956.

بە زمـانی عەرەبی

(٢٣) د. ابراهيم انيس ، الأصوات اللغوية ، الطبعة الرابعة ، القاهرة ، ١٩٧١ .

(٢٤) ابو الفتح عثمان بن جنى ، الخصائص ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٥٥ .

(٢٥) توفيق وهبى ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول ، بيروت ، ١٩٥٦ .

(٢٦) الشيخ كاظم الحلي ، علـم التجويـد ، الجـزء الاول ، الطبعـة الاولى ، كربلاء ، ١٩٦٤ .

(٢٧) كمال مظهر احمد ، حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي ومهمات المجمع العلمـي الكردي ، « مجلـة المجمـع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، بغداد ، ١٩٧٤ ، ص ٢٩١ ـ ٢٩٩ .

(٢٨) د. محمد احمد ابو الفرج ، المعاجم اللغوية ، بيروت ، ١٩٦٦ .

(٢٩) محمد الانطاكي ، الوجيز في فقة اللغة ، حلب ، ١٩٦٩ .
(٣٠) محمود سيبويه احمد البدوي ، الوجيز في علم التجويد ، (محاضرات) ، بغداد ، ١٩٧٠ .
(٣١) منير البعلبكي ــ «المورد» قاموس انكليزي ــ عربي ، بيروت ، ١٩٧٢ .

به زمـانی ڕۆسی

(٣٢) ئۆ. س. ئاخمانۆڤا ، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
(٣٣) ئی. م. ئۆرانسکی ، زمانە ئێرانییەکان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
(٣٤) یێ. ف. ئۆرلۆڤا ، دەربارەی هەست کردنی دەنگ ، کتێبی : «پێشکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ» ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٤٤ ــ ١٥٥ .
(٣٥) ك. ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ .
(٣٦) چ. خ. باکایێڤ، بەشە دیالێکتی کوردی تورکمەنستان، مۆسکۆ، ١٩٦٢،
(٣٧) چ. خ. باکایێڤ ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .
(٣٨) چ. خ. باکایێڤ ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ .
(٣٩) ڤ. ئا. ترۆفیمۆڤ ، زمانی ئەدەبی ڕۆسی ئەمڕۆ (فۆنەتیك و ڕێنوس) ، لێنینگراد ، ١٩٥٧ .
(٤٠) خالیدی چەتۆ ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێت ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ل ١١٦ ــ ١٢٠ .
(٤١) ئا. ئا. ڕێفۆرماتسکی ، فۆنەتیکی بێ‌پاسا ، «پێشکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ» ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ،
(٤٢) ئا. ئا. ڕێفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ، ١٩٦٧ .
(٤٣) ئا. م. زیمسکی ، س. یێ. کرۆچکۆڤ ، م. ڤ. سڤێتلایێڤ ، زمانی ڕۆسی ، بەرگی یەکەم ، چاپی حەوتەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
(٤٤) س. ن. سۆکۆلۆڤ ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
(٤٥) ڤ. س. سۆکۆلۆڤا ، بەلگەی نوێ لە فۆنەتیکی زمانە ئێرانییەکاندا ، «زمانە ئێرانییەکان» ، مۆسکۆ ، ١٩٥٠ ، ب ٢ ، ل ٥ ــ ٢٨ .
(٤٦) ڤ. س. سۆکۆلۆڤا ، لە بارەی فۆنەتیکی زمانە ئێرانییەکانەوە ، مۆسکۆ ــ لێنینگراد ، ١٩٥٤ ، ل ٧٨ ــ ١٠٣ .

(٤٧) ن. س. ڤالگینا ، د. ئێ. ڕۆزێنتـال ، م. ئـی. فۆمینـا ، ف. ف. تساپکێڤیچ ، زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۱ .
(٤٨) گ. ئا. کلیمۆف ، فۆنێم و مۆرفێم ، مۆسکۆ ، ۱۹٦٧ .
(٤٩) ق . کوردۆ ، ڕێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ۱۹٥٧ .
(٥٠) ق. کوردۆ ، زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ۱۹٦۱ .
(٥۱) ق. کوردۆ ؛ بەراورد کردنی ڕێزمانی زمانی کوردی (کرمـانجی ژۆرۆ و خوارۆ) . (نامەی دوکتۆریبەکەیەتی کە لە سـالی ۱۹٦۲دا دوکتۆرای علومی پێ وەرگرتووە) .
(٥۲) ئا. ن. گڤۆزدێڤ ، زمانی ئەدەبی ڕۆسی ئەمڕۆ ، بەرگی یەکەم ، چـاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ۱۹٦٧ .
(٥۳) ئا. ئی. مەیـسێڤ ، پیت و دەنگ ، لێنینگراد ، ۱۹٦٨ .
(٥٤) ب. ف. میللر ، لە بارەی هەندێ کێشەی فۆنەتیکی کوردییەوە ؛ کتێبی «زمانە ئێرانییەکان»، ب ۲ ؛ مۆسکۆ ـ لێنینگراد، ۱۹٥۰، ل ٦۱ ـ ٦٧ .
(٥٥) ف. ن. یارخۆ ؛ ف. ئی. لۆبـۆدی ، زمـانی لاتینی ، چـاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ۱۹٦۹ .
(٥٦) س. ئا. یەگیزارۆف ، مێژۆیەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی پارێزگـای یەریڤان ، «هەواڵەکانی لقی قەفقاسـیای کۆمـەڵی جـوگرافی ڕۆسی ئیمپراتۆری» ، تفلیس ، ۱۸۹۱ ، ب ۱۳ ، ژ ۲ .

بە زمـانە ڕۆژئاواییەکان

(٥٧)
Celadet Bedir — Khan, Grammaire Kurde, Paris, 1953.

(٥٨)
Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970 .

(٥٩)
L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minneapolis, 1919.

(٦٠)
R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji; Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and surrounding districts of Kurdistan, Baghdad, 1922.

(٦١)
F. Justi, Kurdishe Grammatik, S - bg., 1880.

(٦٢)
Prof. Dr. J. Laessoe, An Old — Babylonian Archive Discovered Tell Shemshara.

مجلة «سومر» ، المجلد الثالث عشر ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٢١٦ ــ ٢١٨ .

(٦٣)
Prof. Dr. J. Laessoe, The Second Shemshara Archive.

مجلة «سومر» ، المجلد السادس عشر ، بغداد ، ١٩٦٠ ، ص ١٢ ــ ١٩ .

(٦٤)
D. N. Mackenzie, Kurdish Dialect Studies, London, 1961.

(٦٥)
Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della linqua Kurda, Roma, 1787.

(٦٦)
E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt l. ll, S. pbg., 1887 — 1890.

(٦٧)
E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(٦٨)
E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, 1919.

پێداچوونەوە

خوێنەرانی بەڕێز !

تکایە بەر لە خوێندنەوە ئەم چەند هەڵەیە ڕاست بکەنەوە .

ل ٢٤ ، دێڕ ١٣ ــ (الحروف العلة) بکرێتە (حروف العلة) .

ل ٢٦ ، دێڕ ١٦ ــ (بزوێنەکانی ڕیزی پشتەوە) لە جێی (دەنگەکانی ڕیزی پشتەوە) دابنرێت .

ل ١٧ ، دوا دێڕ ــ وشەی (ئەکەوە) بکرێتە (ئەوکەوە) .

لەو شوێنانەدا کە ئەلفوبێی لاتینیمان تێدا بەکار هێناوە ، لەبەر نەبوونی پیتی (چ) و (ش)ی لاتینیی لە چاپخانەی کوڕ ، ناچار بووین بۆ نیشان دانیان خەت لــە ژێر (c) و (s)دا دابنێین ، تا لەگــەڵ (ج) و (س)دا تێکەڵ نەبن ... جا تکامــان لە خوێنەرانی بەڕێز ئەوەیە ، وا تێنەگــەن ویستوومانە شتێکی نوێ لە ئەلفوبێی لاتینیدا بێنینە کایەوە .

ناوەرۆك

لاپــەڕە

نرخی (١٥٠) فلسە

وێنەی بەرگەکە دەستکردی هونەرمەند
(وەلید مەهدی)یە

لە کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە ٦٠٢ی ساڵی ١٩٧٦ی دراوەتێ

اللغة الكردية
في ضوء الفونتيك

له کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە ٦٠٢ی ساڵی ١٩٧٦ی دراوەتێ